Šime Batović

PREDMETI OSOBITIH OBLIKA S PODRUČJA LIBURNA

Iako nam je materijalna kultura Ilira relativno dosta poznata, daleko smo još od toga, da popunimo sve lakune i dobijemo o njoj potpuno jasnu sliku bilo u cjelini, a, još teže, po pojedinim geografskim ili etničkim regijama. Još nije u cijelosti fiksiran karakter i specifičnost te kulture. Pojedini od problema s tim u vezi teško će se ikada riješiti, jer o mnogim etničkim pomicanjima, koja su bila česta prosuđujući škrte vijesti antičkih pisaca o brojnim društvenim i ekonomskim promjenama, nemamo nikakvih povijesnih reminiscencija. Isto tako nismo još u mogućnosti osvijetliti sve komponente, koje su utjecale na formiranje ilirske kulture. Tome je pridonijelo dosta proučavanje importiranih predmeta, ili onih, koji su nastali na domaćem tlu, ali pod stranim utjecajem. Budući da i na tom području ostaje dosta nepoznatih problema, potrebno je još u mnogome početnički posao nastaviti i popunjavati. Tome tendira i ovaj prilog.

Sve to posebno vrijedi za pleme Liburna, koji su arheološki neznatno istraženi. Iskapani su samo grobovi u Ninu, Podgrađu kod Benkovca (antička Asseria) i Starigradu pod Velebitom. Ostale lokalitete poznamo samo po slučajnim nalazima. I od toga je publicirano vrlo malo. Njihova je materijalna kultura u mnogim komponentama identična s ostavštinom ostalih plemena, a po nekim se karakteristikama diferencira od njih. Mnoga zajednička svojstva vežu je s Picenumom na suprotnoj obali. Ima i importiranih elemenata iz Velike Grčke i Italije. Neke kulturne elemente preuzeli su pod stranim utjecajem, na što želim ovdje upozoriti.

Arheološki muzej u Zadru čuva grupu interesantnih predmeta iz mlađeg željeznog doba, koji se formom i tehnološki razlikuju od ostalog kulturnog inventara Liburna. Na prvi se pogled na njima očituje grčki karakter, u čijoj su sjeni nastali, najvjerojatnije posredno preko kolonija ili Etruščana. Ti predmeti, koje ovdje objelodanjujem, potječu s područja sjeverne Dalmacije. Osim nekoliko primjeraka ima vrlo malo

analogija. Predstavljaju većinom fibule i naušnice-privjeske, uglavnom od srebra, neke s pozlatom. Nađene su u Ninu (1896., 1913., 1915., 1920. g.), na otoku Murteru kod Šibenika (1908. g.), pa okolini Obrovca. Većinu predmeta iz Nina dao je grob 82, dok se za ostale ne znaju okolnosti nalaza. Slični predmeti iskopani su u Ninu 1912. i Podgrađu 1911.,[1] ali se nijedan predmet iz ta dva groba ne nalazi danas u muzeju, jer su ih odnijeli Talijani za vrijeme prošlog rata. Nekoliko je od tih objekata publicirao Galli 1940. g.[2] Potpuno slični, ili predmeti iste koncepcije nađeni su na području Japoda,[3] a neke posjeduje Arheološki muzej u Splitu s nepoznatog nalazišta.[4] Jedna fibula iz ovog kruga s otoka Cresa čuva se u Arheološkom muzeju Istre u Puli, a nekoliko u Beču. Predmeti su ukrašeni raznim tehnikama: iskucavanja, ukucavanja, urezivanja ... Vrlo su interesantni zbog originalnosti oblika.

Radi boljeg sistema obrade podijelit ćemo predmete u ove kategorije: 1. Pločasti tip fibule, 2. Pločasti tip fibula sa zmijolikim karakteristikama, 3. Pločasta fibula s figuralnim tendencama, 4. Predmeti s ljudskim likom, 5. Čunolike naušnice-privjesci.

1.

Pločasti tip fibule (Plattenfibel). U muzeju postoje dva primjerka ovoga tipa. Oba su fragmentarna. Bolje sačuvani primjerak prelomljen je u dva komada (inv. br. po starom katalogu 200, po novijem 3934, T. II, sl. I, 1). Nađena je u Ninu 1896. g. Jedan dio zahvaća fibulu do prostranih kuglica na sredini, drugi je fragment bez kuglica. Sačuvan je luk fibule, opruga i dio igle, pa trag noge. Luk je ravna ploča, koja se na zadnjoj trećini udubljuje, a zatim postepeno uzdiže prema gore.

Dužina fibule 13,7 cm, širina 1,9–3,8 cm, a sa kuglicama na sredini 5,4 cm. Promjer kuglica 1,15–1,3 cm. Visina fibule s čunolikim izbočenjem 2 cm. Težina 85 g. Ukupna težina s dva odlomljena čuna i jednom kuglicom, koji pripadaju istoj fibuli, 96,2 g.

Fibula ima u osnovi izgled peschiera tipa. Luk je uglavnom paralelan s iglom. Sam je luk proširen u obliku vrpce. Ostalo su samo ukrasni dodaci. Horizontalnu osnovu fibule čini luk u obliku ravne ploče, koja se na jednoj trećini duljine stepeničasto spušta. Luk je formiran od nekoliko slojeva metalnih pločica, bilo cijelih ili djelomično postavljenih radi kuglica, noge i čunolikih izbočenja, od kojih je sačuvano na fibuli samo jedno. Osnovnu okosnicu luka čini brončana ploča, koja se na užem kraju naglo sužava i pretvara u oprugu-spiralu od dvije petlje

[1] Po starom katalogu prije Prvog svjetskog rata grob iz Nina ima br. 76, a po novom katalogu iz razdoblja talijanske okupacije br. 4; grob iz Asserije po starom kat. ima br. 80, po novom br. 1. Citiram stari katalog, jer posjeduje i skice.

[2] Galli, str. 185–191, T. I–III.

[3] Ribnik, str. 83 i d.

[4] Rendić, str. 211 i d.

kružnog presjeka, a zatim u iglu, od koje je sačuvan samo mali dio. Gornju površinu luka čine tri uzdužne paralelne vrpce, svaka u tri nastavka – ukupno 9 komada – od legure srebra i bakra.

Dio svake obložne vrpce iznad opruge prelazio je na oba kraja u oblučasto čunasto (kahnförmige, a navicella) izbočenje. Srednji dijelovi vrpce početnim krajem podvlačili su se pod bazu čunastog izbočenja prvog dijela, dok su samo drugim krajem prelazili u takvo izbočenje. Isto je tako postavljen i treći dio vrpce, koji je dolazio iznad noge. Jednim svojim krajem uvlačio se pod početak izbočenja prethodnog dijela vrpce, dok mu je drugi kraj činio isto takvo izbočenje i time završavao fibulu. Tako je cijela fibula imala četiri poprečna niza po tri paralelna čuna. Sada je na fibuli sačuvano samo jedno izbočenje. U depou muzeja nađena su odlomljena još dva obluka iste fibule (T. II, 1). U fototeci muzeja nalazi se ploča s reprodukcijom ove fibule, ali dok je još imala 5 oblučastih izbočenja na luku, T. II, 1d. Na fibuli su od čunova, koji su izlomljeni, ostali vidljivi ulomci na kraju vrpce ili na zakovicama, po kojima se mogu točno rekonstruirati. Izbočenja imaju oblik čuna. Napravljena su tako, da bi se vrpca na početku izbočenja djelomično naglo suzila, a zatim išla nejednakom širinom, pa su rubovi čunova ovalni. Prva je padina čuna, koja izlazi iz osnovne vrpce, nešto šira i kraća od druge, zato obluk nije pravi polukrug. Baza kod sačuvanog izbočenja duga je 1,5 cm (tolika je bila i kod ostalih), dok je visina skoro ista, jer je ispod njega udubljenje. Kod drugih je visina bila dosta kraća zbog ravne osnove. Uzdužni rubovi svakog obluka bili su podvinuti prema unutra, pa su pravili oblik prave lađe, samo s dosta uzdignutim i pruženim krajevima. Dva odlomljena postojeća obluka istih su dimenzija kao onaj na fibuli.

Vrpce su prekrivale cijeli luk fibule osim malog dijela iznad opruge u dužini 1,5 cm, što je odgovaralo točno osnovi čunastih izbočenja, koji su završavali fibulu na tom mjestu. Baze drugih čunova rješavale su se tako, da bi se podmetnuo idući dio vrpce, pa izgleda, kao da su vrpce kontinuirane – neprekinute. Mjesto toga na ovom kraju podmetnuta je mala pločica, koja je prekrivala cijelu širinu fibule, ali je sada sačuvana samo djelomično. Na sadašnjem završetku drugog kraja vide se ostaci čunova, koji su stvarali završni niz. Po kuglici na kutu, koja je na tom kraju još sačuvana, pa završetku pločaste podloge luka, može se zaključiti, da se fibula nije više produžavala, a još jedan niz čunova je postojao. To nam dokazuje, osim tragova, i stara snimka, na kojoj je još sačuvan jedan od toga reda čunova (T. II, 1d). Po nađenim sličnim primjerima nemoguće je to utvrditi.[5] Imala je bez sumnje isti završetak kao naša fibula sa 6 čunova (T. I, 8): da su završeci čunova na širem kraju bili spojeni poprečno položenom vrpcom povrh njih, a da se osnovna ploča nije uopće produžavala. Time bi otpali čavlići i polukuglice na tom mjestu. Analogijom prema istoj fibuli srednji čun na

[5] Ribnik, str. 115, sl. 1, T. II, 2.

drugom kraju bio je pričvršćen varenjem, zbog toga nedostatak čavlića. Vrpce su po rubu na nekoliko mjesta djelomično okrnjene. Jedna je rubna vrpca na sredini luka za 1,5 cm odlomljena.

Svaki kraj pojedinog čuna, a tako i svi dijelovi vrpce, bio je pričvršćen uz osnovu luka pomoću zakovice. To su zapravo čavlići, kod kojih je udarcima čekića formirana nepravilna glavica samo s donje strane, dok je s gornje nije uopće postojalo. Ti su čavlići i sada vidljivi, samo na užem kraju luka postoji jedan. Svaki je čavlić stršećim dijelom prihvatao polukuglice s podvinutim rubovima od tankog srebrnog lima, koje su bile postavljene na svaki kraj pojedinog čuna, pa se čavlić na gornjoj površini nije uopće vidio. Veliki dio takve polukuglice sačuvan je uz postojeći čun, kao i na užem kraju luka, pa nekoliko fragmenata na drugim čavlićima. Polukuglice su bile pričvršćene uz zakovice lijevanjem u njih neke metalne mase (bronca ?), koja se sačuvala djelomično skoro uz svaki čavlić. Izuzetak čini nedostatak srednjeg čavlića na užem kraju luka, koji uopće nije postojao, zbog toga je kraj čuna na tom mjestu morao biti zavaren, kako je spomenuto. I svaki obluk imao je po dva potpuno ista čavlića poput roščića poprečno postavljena na vrhu čuna jednakih dimenzija i postave kao i ostali na luku. Kako se vidi na staroj snimci, i ti su čavlići na vrhu čunova nosili identične polukuglice, kao na krajevima čunova (T. II, 1d). Na toj je snimci sačuvana jedna cijela polukuglica na čunu iznad stepeničastog udubljenja luka, dok se sada na fibuli vide samo ostaci neke mase oko čavlića, kojom su bile pričvršćene polukuglice.

Noga fibule imala je oblik pravokutne (ili trapezaste) pločice uzdužno položene uz rub sa strane. Nju je pravila umetnuta brončana pločica na kraj luka između osnovne ploče i gornje površine luka u dužini 3,5 cm (od kraja do stepenastog udubljenja luka), a zahvaćala je cijelu širinu luka. Ležaj noge formirao se od dijela te pločice, koji je stršio sa strane i zavijao se prema dolje. Sada su sačuvani samo tragovi noge na rubu luka. Istu nogu ima sačuvanu fragment druge slične fibule (T. III, 2b). Umetnuta pločica za nogu bila je spojena s osnovom luka zakovicama.

Kao ukras luka fibule postojale su i kuglice, svaka napravljena od dvije šuplje polukugle iz tankog srebrnog lima poprečno zavarene, ispunjene olovom, od kojih je sačuvano na luku 5 komada. Postoji i jedna odlomljena kuglica sa žicom i zakovicama, a stala je na krnjem kutu uže strane luka. Na staroj snimci vidi se sačuvanih 6 kuglica (1 na širem kraju, koja sada nedostaje) T. II, 1d. Fibula je prvotno imala 8 kuglica: po dvije na svakom kraju i po dvije sa svake strane na sredini. Spajane su s lukom na tri načina. Kutevi pločice, koja je pravila nogu, prelazili su u okruglu nit debljine čavlića, na koju su se nasađivale kuglice na kutevima šireg kraja luka, a nit zavraćali. Da bi se postavile kuglice na sredini luka, umetnute su poprečno između površine i podloge dvije tanke razmaknute brončane vrpce pričvršćene zakovicama, koje su na krajevima prelazile u nit i primale kuglice, završavajući udarcima

dobivenom glavicom. Da bi opruga postala nevidljiva, a i dobila se osnova za bazu niza čunova na užem kraju, umetnuta je između osnove luka i 3 površinske vrpce trapezasta brončana pločica, na koju je nalijegala već spomenuta pločica – baza čunova. Donja umetnuta pločica sačuvana je osim jednog kuta cijela, nešto po rubovima okrnjena i zavinuta prema dolje. Sačuvani kut ima čavlić i na njemu dio polukuglice, koja je završavala čun. On je osim toga nosio i kuglicu, koja je bila nasađena na komadić žice, s jednim krajem ovijena oko njega, a drugi je bio zavraćen da zadrži kuglicu, što se vidi na odlomljenoj kuglici s drugog kuta nađenog izvan fibule, jer kuglica s ovoga ne postoji. Postojeća kuglica ima još žicu ovijenu oko čavlića s polukuglicom i fragmentom podloge krnjega kuta luka fibule, od kojeg je odlomljena. Od kuglice su samo dvije dobro sačuvane, dok su ostale više ili manje oštećene po površini.

Posebno je ornamentirana površina luka jednostavnom urezanom kompozicijom. Svaka vrpca ima uz uzdužni rub niz kosih paralelnih crtica omeđenih s dvije također ugravirane linije. Ukras ruba jedne vrpce suprotno je položen od ukrasa ruba susjedne vrpce, pa skupa spojeni čine motiv sličan »ribljoj kosti«. I na svakoj vrpci motiv kosih crtica jednog ruba leži obratno od drugog. Crtice su izvedene tankim, vrlo preciznim i pravilnim gusto postavljenim urezima. Isti motiv ide uzdužnom sredinom svakog čuna i prolazi između roščića. Ostali dio površine čuna s jedne i druge strane tog motiva do ruba ispunjen je isto ugraviranim linijama, i to kraća padina (čuna na fibuli) poprečnim ravnim paralelnim linijama, od kojih dvije crtice prelaze i na drugu padinu, dok je druga padina urešena kosim paralelnim urezima na motiv »riblje kosti«. Pri spajanju tih dvaju motiva nastaje mala trokutasta praznina. Dva odlomljena čuna imaju iste motive, ali njihova postava neznatno varira: kod oba kosi urezi dulje padine prelaze s jednom ili dvije linije na kraću, pa se trokutasti prazan prostor stvara na toj padini. Ukrašena je i umetnuta pločica kao baza čunova na užem kraju luka, ali u tehnici iskucavanja, motivom krugova i točkica. Kompozicija se sastojala uzdužno od dva paralelna niza krugova s točkom u sredini i tri niza samostalnih točaka u međuprostorima krugova. To je bilo uokvireno po uzdužnom rubu sa svake strane linijom od iskucanih manjih točkica. Sada su sačuvana samo dva kruga i dvije samostalne točke s fragmentom linije sa strane.

U principu je istog oblika i fragment druge fibule nađene također u Ninu, vjerojatno koncem prošlog stoljeća (inv. br. u starom kat. 223), samo je mnogo jednostavnije građena. T. III, 2a, b; Sl. I, 2. Sačuvan je kraj luka s nogom i stepeničastim udubljenjem do prvih kuglica na sredini. Kao i prethodna, fibula ima za osnovu pločicu od legure srebra i bakra. Ona na kutu sačuvanog kraja prelazi u šiljak četverokutastog presjeka, na kojem je nasađena puna brončana kuglica, a šiljak zavraćen prema fibuli do njena ruba. U sličan šiljak prelazila je pločica i na sredini fibule (sada drugi kraj), kojim je prihvatala takvu kuglicu,

samo ovdje nije kraj zavraćen, već udarcima formirana glavica. Takve kuglice imala je cijela fibula, koja je razmjerno prethodnoj bila prvotno duga oko 10 cm. Osnovna pločica prelazila je podvijanjem na rubu sa strane do sačuvane kuglice i u trapezastu nožicu. Iznad osnove po sadašnjim ostacima mogu se utvrditi dvije srebrne pločice, jedna povrh druge, pričvršćene zakovicama, od kojih je jedna (na donjoj strani ispod noge) bila pojačana malom brončanom četverokutastom pločicom. Od tih dviju pločica, koje su pokrivale cijeli luk, vide se sada dva fragmenta pri krajevima: iznad noge više, na drugom manje, u lošem stanju, kao da su bili u vatri. Da li je površina bila posebno ornamentirana, sada je nemoguće utvrditi, jer je sva radirana. Ova fibula nije imala ni čunasta izbočenja, kao prva, niti posebnu podjelu površine na vrpce, kao što nema traga ni raznim umecima. Osnovna pločica dosta je dobro sačuvana osim ruba na kraju, koji je okrnjen, površina oksidirana, a uz udubljenje se vide dvije pukotine, kao i na prijevoju noge.

Dužina fragmenta 4,4 cm, širina 1,3–2,4 cm, dužina noge 1,3–1,9 cm, promjer kuglica 7–8 mm. Težina 8,9 g.

Potpuno slične fibule našima, osobito prvoj, nađene su u Lici: jedna u Vitalu kod Prozora,[6] druga u Ličkom Ribniku.[7] Klemenc, koji ih je publicirao, nije uočio sve funkcionalne elemente, a neke i pogrešno, tih neobičnih oblika, što nije ni čudo, ako uzmemo na um, da su to prvi otkriveni primjerci. Prozorska je brončana fibula oko 2 cm manja od naše, potpuno istog oblika i konstrukcije. Osnovna ploča, na koju su čavlićima pričvršćena 3 paralelna niza pločica, svaka po tri komada, da formiraju površinu fibule i čunasta izbočenja u istom broju i principu kao kod opisane iz Nina. Kod ove nije sačuvan nijedan čun, niti ih Klemenc pri evociranju rekonstrukcije spominje,[8] premda je imao dva takva na ribničkoj fibuli, a i na prozorskoj se vide ostaci krajeva i čavlići. Neznatna je razlika između ninske i ove u tome, što su dva srednja niza čunova kod prozorske fibule bili sasvim blizu jedan drugome, pa su se polukuglice na čavlićima, za koje Klemenc kaže, da su bile ispunjene olovom, morale dodirivati. Kraj iznad opruge bio je jednako formiran kao i kod naše od dvije umetnute pločice (Klemenc spominje samo jednu), od kojih je gornja kao baza krajnjih čunova bila ukrašena istim motivom kao i ninska. Jednako su završavali i čunovi na krajevima. Imala je isti broj kuglica, a bile su, izgleda, jednako i konstruirane. Funkcionalni je luk kod prozorske, po opisu, sploštena žica smještena između osnovne i površinskih pločica, koja je na kraju prelazila u oprugu i još sačuvanu iglu. To je jedina diferencija od ninske. U opisu se navodi, da za nogu služi »ukrivljeni čavao«. Kako se razabira iz fotografije, izgleda, da uz rub postoji trag identične noge, a i umetnuta pločica na širem kraju, koja ju je formirala, kao kod naše fibule. O nekom čavlu-nozi nema ni traga. Možda Klemenc misli na

[6] Ibid., str. 115, sl. 1.
[7] Ibid., T. II, 2.
[8] Ibid., str. 114.

malu pločicu na sredini šireg kraja, koja je služila samo za pojačanje zakovice, odnosno toga kraja, kao i kod fragmenta iz Nina (T. III, 2b). Ukras, osim spomenute umetnute pločice na kraju, skoro nedostaje. Spominju se duge crte na rubu pločica.[9] Izgleda, da su to po dvije urezane linije uz rub površinskih pločica, kako se jedva može razabrati na snimci.

I fibula nađena u ostavi (materijal zahvata od III. st. pr. n. e. – I. st. n. e.) iz poč. I. st. n. e. u Ribniku, osim par neznatnih detalja, potpuno je identična našoj. Podloga je luka brončana, a tri površinska niza pločica s čunovima od pozlaćenog srebra. Sačuvano je oko polovine luka s dva čuna, a vide se, do prvih kuglica na sredini, tragovi od tri poprečna niza čunova. Stepeničasto udubljenje smješteno je na obratnu stranu nego na našoj, do umetnute pločice za produžetak luka nad oprugom, pa je tome prilagođen i raspored čunolikih izbočenja. Zato je prvi dio vrpce, koji na niskoj fibuli na svakom svom kraju pravi po jedno izbočenje, ovdje jako skraćen, zbog prebacivanja čuna preko nastalog udubljenja, zbog čega je gušći raspored čunova na obratnoj strani. Osim toga, prvi poprečni niz vrpci ne pravi red izbočenja iznad umetnute pločice, već ona ovdje prekriva početke tih traka, a čunovi su bili posebno napravljeni i položeni povrh pločice, za razliku od naše, gdje sama vrpca prelazi u završni red čunova. Na sredini fibule (sada širi kraj) postoji poprečno umetnuta vrpca za nošenje kuglica sa strane, samo što nije završavala šiljkom, već perforiranim krugom. Motivi su ukrasa identično izvedeni tehnikom iskucavanja i graviranja. Umetnuta pločica, ukoliko je sačuvana, ima na kraju po vanjskom rubu s jedne strane liniju od iskucanih točkica, pa drugu od paralelnih kosih crtica, dok je uz unutrašnji poprečni rub izveden motiv od istih takvih, samo nešto većih i više razmaknutih iskucanih paralelnih kosih crtica ograničenih po jednim nizom iskucanih točkica. Vrpce su jednako ukrašene kao i kod ninske fibule. Čunasta izbočenja imaju isto dvije uzdužne paralelne linije po sredini između roščića, ali među njima nema kosih ureza. Od tih linija vode do rubova na jednoj padini kose paralelne urezane crtice (Klemenc njih isključivo spominje, o. c., str. 106), na drugoj ravne, kao na našoj, samo što kod ove uz rub presjecaju posebnu urezanu crtu.

Klemenc je kod ove fibule pogrešno shvatio ulogu čunolikih izbočenja. On trima (od kojih su dva sačuvana) na sredini pridaje funkciju luka fibule, koji su spajali nožicu i glavicu.[10] On ne zna, da ih je samo na sačuvanom fragmentu fibule postojalo 9 komada (računa samo na tri) i da su imali isključivo ornamentalnu namjenu, ne nikakvu drugu

[9] Ibid., str. 117.

[10] Ibid., str. 106, 116: »Kod ribničkog komada (fibule, m. o.) je veza između glavice i nožice sastavljena od tri paralelna komada (stremen, m. o.) ... Ova kopča je dakle fibula na stremen (Bügelfibel) sastavljena od pločica (Plattenfibel).« Ili str. 122: »... dosada još nepoznati tip sa stremenkom (Bügelfibel) ... dobiva baš na jednom mjestu luk koji hvata bore.«

funkciju kao »obuhvatiti veći komad tkanine ili nabora od odijela« (o. c., str. 116). Time otpadaju u mnogome i primjeri njegove komparacije. Isto je tako neprihvatljiva i njegova tvrdnja (str. 122), da je praktična potreba dovela do ovakve forme, što je sasvim suprotno od činjenice, jer je baš apstrakcija praktične namjene istakla u prvi plan ornamentalnu funkciju fibule u cijelosti, kao i detalja, za što je svjedok i sam oblik i pojedinosti. Baš je krajnja težnja za ornamentacijom dovela do negiranja fibule kao objekta s dugom tradicijom i ustaljenom formom i stvaranja plohe, koja će što više pričati.

Dvije se vrlo slične srebrne fibule čuvaju u Kunsthistorisches Museumu u Beču (inv. br. VII A 180, 181). T. VII, 21, 22. Potječu iz Zadra (obavijest dr. R. Nolla; nađene kod kazališta 1868. g.). Uglavnom su identično formirane kao naša prva. Osnova im je jednaka, osim mogućnosti da imaju nabor na sredini (?). Površina se oblog luka ponešto razlikuje. Prva polovina od opruge do sredine ima jednako tri pločice, identično ukrašene, koje završavaju čunolikim izbočenjima na sredini luka, dok iznad opruge prelaze u koljenasta izbočenja, kojima drže osovine s kuglicama. Na drugom kraju veće fibule (manja je oštećena, ali je, bez sumnje, bila jednako obložena) ima još tri samostalna čuna, aplicirana iznad pločice s iskucanim krugovima i točkama, kakva se kod ninske nalazi na suprotnom kraju, iznad opruge. Čunovi su i koljenca s obje strane učvršćeni čavlićima, koji nose kuglice, kakve su sigurno postojale i na vrhu čunova. Sredina je luka prekrivena pravokutnom pločicom s iskucanim točkama i crticama. Kraj noge ima sličnu pločicu s urezanim motivom »riblje kosti«. Koljenca imaju paralelno uz rub po dvije, a čunovi po tri urezane linije. Luk je obrubljen uskom vrpcom iskucanom u obliku opletenog konopca, a taj se motiv nalazi i poprečno na stepeničastom prijelazu u nogu i između kuglica na sredini luka. (Javlja se i na fibuli iz Osora, T. VII, 10). Veća fibula ima 8 kuglica na rubu: 6 na sredini i 2 na kraju noge, dok manja ima 6, kao ona iz Osora. Uz kuglice na kraju noge postoje dvije ušice, slično kao na fibuli iz Ribnika, o kojima visi cilindričan spiralni privjesak.

Po obliku, osnovi, čunovima, kuglicama i načinu oblaganja osnove luka, pa ukrasu obje su fibule najbliže prvom tipu naših. Formalno, stilski i dekorativno približuju se fibuli iz Osora. Po koljencima i osovini s kuglicama bliske su drugoj varijanti drugog tipa (T. VI.). Kombiniraju koljenca i čunove slično prvoj varijanti drugog tipa (T. III, V). Iz rečenog proizlazi, da su ove fibule najbliže prvom tipu, ali da iskorišćuju i pojedine elemente drugih tipova pločastih fibula. One u najvećoj mjeri spajaju sve poznate vrste pločastih fibula.

Slična fibula, skoro identična većoj (T. VII, 21), nađena je u Ravenni.[10a] Sačuvana je polovina luka s oprugom i iglom. Napravljena je

[10a] Marshall, Catalogue of Jewellery, greek, etruskan and roman, 1911., T. XIX, 1376c.

od srebra, formirana i ukrašena potpuno kao gore spomenuta iz Zadra. Razlika je jedino, što umjesto tri čuna, u koje prelaze obložne vrpce na sredini luka fibule iz Zadra, ovdje prave koljenca, koja drže osovine s kuglicama, kakve imamo na drugom kraju kod sve tri fibule. Kod ove se jasno nazire i ostatak nabora na sredini luka. Po tome je moramo svrstati u drugu varijantu drugog tipa, iako se formalno i dekorativno više veže uz prvi tip. Marshall ovu fibulu datira približno u VII. st., što je svakako prerano. Iako nemamo direktnih dokaza, po tehnici, obliku i uopće stilu, kronološki se nikako ne može odvojiti od ostalih sličnih, ovdje opisanih fibula. Zato i nju moramo dosta kasnije datirati. To nam potvrđuje i tipološki razvoj. Ona je u Ravennu došla bez sumnje s područja Liburna, jer je nju i dvije spomenute iz Zadra (a možda i onu iz Osora) svakako proizvela ista radionica.

Osim ovih primjeraka i iduće grupe fibula, kojima sam pridao zmijolike karakteristike, te fibule s rozetom i 6 čunova, što predstavljaju samo varijante pločastih, ne bi se moglo naći drugih potpunih analogija, isključivši pojedine detalje na širem području, od kojih neki pripadaju u opći inventar ilirske kulture, što nam govori u prilog domaće produkcije ovih predmeta. Po ornamentalnim tehnikama potpuno se približuju idućim predmetima, koje ovdje opisujem, što sugerira približno isto vrijeme postanka svih ovih objekata. I tehnika iskucavanja kao i graviranja pripadaju u stare tekovine ilirske kulture, što naše fibule povezuje s tradicijom, ali modelacija i kompozicija ovih predmeta, gdje se tradicija, iako u općim detaljima osjetna, potpuno prekida, izdvaja ih iz općeg kulturnog sadržaja.

Motiv urezanih crtica omeđenih dvjema paralelnim linijama imamo na drugim našim fibulama samo lošije izveden (T. III, 3b). Isti motiv potpuno se ponavlja na naušnici iz Arheološkog muzeja u Splitu.[11] Imamo međutim takvu kompoziciju i na tipično ilirskim predmetima, kao na pr. na narukvicama iz Vača,[12] pa pravokutnim sponama iz Vača.[13] Čunasta izbočenja imaju i fibule zmijolikog tipa (T. III, 3; T. V, 6), kao i fibula s rozetom, samo su nešto različitije komponirana. Imaju i sličan ukras (kod sl. 3 nije više vidljiv): od urezanih kosih linija. Mjesto roščića na vrhu čunova imamo po jedan ukucani kružić s točkom u sredini. Sličan motiv »riblje kosti«, kojoj se impresija dobije na našim fibulama, nije rijetkost. Osim već spomenute pasne spone iz Vača imamo je i na sličnim sponama iz Magdalenske gore.[14] Kod ovdje sakupljenih fibula imamo iste motive u tehnici iskucavanja, kružiće i točkasta ispupčenja, kao i kuglice po rubovima luka. Sve nam to govori, da ovu pločastu varijantu fibula ne smijemo ni tehnički ni kronološki izdvajati iz kruga predmeta obuhvaćenih ovom radnjom.

[11] Rendić, T. II, 1, 2; kod nas sl. IV, 12.
[12] Starè, Vače. Arheološki katalogi Slovenije I, Ljubljana 1955, T. XLI, 4; LXVIII, 1, 2; Amoroso, Pizzughi, T. X, 1, 3, 4, 8.
[13] Starè, Arh. vest. III/2, 1952., crtež 5, T. I, 3.
[14] Ibid. crt. 3, str. 178, crt. 2, str. 177.

Najbolju podlogu za datiranje naših dviju fibula, jer nisu poznate okolnosti nalaza, dat će fibula iz ostave u Ličkom Ribniku, koja sadržava novce od III. st. pr. n. e. do poč. I. st. n. e., a u taj se okvir moraju postaviti i predmeti nađeni zajedno s njima.

Zasad je teško izvesti direktan uzor ovog tipa fibula, niti postoji izravni predložak u drugim krajevima. Prema tome ne možemo pomišljati na importiranje gotovih produkata, premda im tipoloških uzora nema ni na domaćem tlu. Najvjerojatnije je, da su nastale na ilirskom području, ali pod tehničkim i samo idejnim utjecajem klasičnih kultura. Idejnih srodnosti imamo u grčkoj kulturi i njenim refleksima kod nas, ali samo u nekim detaljima.[15] Bližih sličnosti imamo kod Etruščana, koji su uvelike imitirali Grke, ali bez grčke prefinjenosti za proporcije, pa su predmeti zbog pretjerane težnje za ukrasom pretrpani. Tendencija nizanja raznih figura na ravnoj plohi, kao i na našoj fibuli, u čestoj je upotrebi kod Etruščana.[16] Po nedostatku grčkog sklada etrurski su predmeti bliži i srodniji našima nego grčki. To se opaža i u kuglicama, koje predstavljaju najsrodniji detalj našim fibulama, što se može pronaći. (O tome još naprijed).

2.

Pločasti tip fibule sa zmijolikim karakteristikama. One imaju sva svojstva opisanog prvog tipa. Razlikuju se nekim digresijama, po kojima i njih možemo formalno grupirati u tri varijante. Osnova je kod svih ista, ali jedna kategorija pravi čunolika izbočenja, dok druge dvije ne. Zadnje se opet međusobno diferenciraju, što jedna ima umjesto čunova na luku koljenca s kuglicama, dok druga ni jedno ni drugo. Zato ćemo ih donekle odvojeno razmatrati.

a.

Prva varijanta obuhvata 2 fibule, koje su nađene, po katalogu, u grobu 82 (T. I) u Ninu 1913. g. (inv. br. po starom kat. 1326, 1327, sl. II, 3, 4; T. III; T. V, 6).[17] Imaju oblik uske vrpce s kuglicama na

[15] Na primjer kuglice na luku: Hoernes, Srebrni pokladni nalazak iz Štrbaca u Bosni, GZMBH XIII, 1901., str. 527, sl. 1 i iz Olimpije, sl. 2, iz Dodone, sl. 3, isto iz Grčke, pa raznih mjesta iz naše Bosne, sl. 4–6, 8, 11, 12, 15. Zatim identične fibule iz Trebeništa: Spomenik LXXVI, 1933., sl. 18; Glasnik XI, 1932., sl. 25, 67.

[16] Ducati, T. 41, sl. 136, T. 42, sl. 137. Slični su nizovi primijenjeni i na derivate starijih tipova fibula u obliku defilea ptica: ibid., T. 40, sl. 134. Isti slučaj imamo u Picenumu (Dumitrescu, L'età del ferro nel Piceno 1929., sl. 16, br. 22), a identične fibule s nizom ptica na luku nađene su i na području Liburna (Arh. muzej Zadar), ili nizovi spiralnih stožaca na luku fibula u Italiji (Dumitrescu, o. c., sl. 16, br. 6) i analognih kod Liburna (Arh. muzej Zadar) ...

[17] Grob sadržava: 3 pločaste fibule (T. I, 1, 7, 8), 2 srednjolatenske fibule (T. I, 5, 10), okruglu fibulu (T. I, 6), srebrnu fibulu s lukom, fragment luka srebrne fibule (T. I, 4, 9), privjesak s dvije ženske maske (T. I, 3), fragment naušnice (T. I, 2). Osim toga u istom grobu – po katalogu – nađena je srebrna pločica s ženskom glavom i fragment fibule od pozlaćenog srebra, ali ih sada nema u muzeju. U starom

valovitim rubovima. Luk je sastavljen od uglavnom dva sloja ravnih pločica, s tri čunolika izbočenja na sredini i valovitim naborima, po kojima je nalik na zmijolike fibule. Objema fibulama nedostaju igla i noga, a jednoj i spiralni mehanizam – opruga. Napravljene su od legure bronce i srebra, pa pozlaćenog srebra. Dolaze uglavnom osnovne konture prve opisane fibule.

Dimenzije br. 1326 (T. III) su iduće: dužina 7,6 cm, širina 0,8–2,7 cm. Visina čunova 0,6 cm. Težina 16,3 g.

Sačuvan je luk i spiralna opruga od dvije zavojnice. Osnovu luka čini pločica iz legure bakra i srebra, koja se na jednom kraju naglo suzuje i postepeno prelazi u žicu, od koje formira oprugu. Na sredini luka formira poprijeko dvije uske udubine u obliku nabora. Rubom između nabora i iza posljednjeg prelazi u nit sa svake strane i na njih prima po jednu brončanu kuglicu (pr. 7 mm) i završavaju udarcima formiranom glavicom. Iza toga se stepeničasto snizuje, a tu je rubom prelazila u nogu, od koje je sačuvan samo dio prijevoja u dužini 1,7 cm. Kutevi osnovne pločice na kraju prelaze u šiljke, a na njih su nataknute brončane kuglice (samo jedna sačuvana, pr. 6 mm), kojih se vršci iza toga zavraćaju, dok u sredini završetka osnova prelazi u vrpčastu, sada prelomljenu, pločicu, preko koje se zakovicom spaja s gornjim oblogom luka. Površinu luka čine jedna okrugla i dvije vrpčaste pozlaćene srebrne pločice, koje se sastaju na sredini, spojene s osnovom zakovicama. Prva s podvinutim poprečnim rubom iznad opruge račva se ispred kuglica u 3 čunolika izbočenja s šiljastim završetkom, naliježući njima na okruglu pločicu, koja pokriva završetak vrpce suprotne polovine luka i nabore osnove na sredini. Druga vrpca stvara na kraju uski u visoko koljeno uzdignuti vrat, kojim prihvaća iznad kuglica osnovne ploče brončanu osovinu s drugim takvim kuglicama na kraju i završava trokutastim proširenjem. Pločici s čunovima nedostaje početni kut, a jedan je čun prelomljen na početku, a okrnjen na kraju. Cijeli je luk iza srednjih kuglica poprečno napuknut. Pozlata je dosta dobro sačuvana, osim na površini čunova. Osovina s kuglicama u koljencu na kraju luka pomaknuta je na jednu stranu.

Posebno je ukrašena površina luka običnim geometrijskim figurama: crticama, linijama, točkicama, krugovima, tangentama i trokutima, izve-

katalogu prapovijesnih predmeta označeno je, da svi ovi predmeti pripadaju grobu 82 i da su nađeni 1913. g., osim fibula T. I, 5, 6, koje se signiraju s god. 1915. U glavnom su kat. godine nalaza kao gore. Tu su usto ubicirani i lokaliteti nalaza. Za predmete otkrivene 1913. označeno je samo, da su nađeni nekoliko stotina metara južno od Nina, dok se za dvije fibule iz 1915. kaže, da su otkrivene sjeveroistočno od Nina (»a sinistra, oltre il ponte orientale«) u grobu od kamenih ploča sa zgrčenim kosturom, ali se uz ove fibule ne donosi oznaka groba–broj, dok se za ostale predmete kaže izričito. Te nas kontradikcije dovode u nesigurnost, zbog čega ne smijemo sasvim ozbiljno računati s tim podacima. Vjerojatno seljak, koji je našao te predmete, nije sve odjednom prodao muzeju, što se i danas događa. Mogao je neke donijeti u muzej 1913., a neke 1915., što je i zabilježeno, a da ih je zbilja našao u istom grobu. Najteže je međutim premostiti razliku lokaliteta. Bez obzira na to stilski i koncepcijom pripadaju istom vremenu i radionici.

denim tehnikom graviranja, iskucavanja ili ukucavanja. Vrpca s čunovima ima uz uzdužni rub po niz urezanih poprečnih crtica ograničenih dvjema paralelnim linijama. Paralelno s ovima sredinom vrpce idu dva takva niza jedan uz drugi do ispod srednjeg čuna, gdje se račvaju i divergiraju završavajući među čunovima. Prostor među njima ispunjaju paralelno po jedan niz ukucanih tangencijalnih spojenih kružića s točkom u sredini, prekinutih ispred kraja istim motivom kao na sredini. Ukras na čunovima nije vidljiv, jer je pozlata otpala, a morao je postojati analogno drugoj fibuli. Druga vrpca ima po rubu istovetan ukras crtica među linijama osim koljenastog izbočenja, gdje poprečne crtice nedostaju. Stepeničastim udubljenjem ispred kuglica na sredini idu poprijeko dva takva niza. Paralelno s njima do okrugle pločice postoje dva niza (treći dijelom ispod pločice) ukucanih istokračnih trokutića. Niz takvih trokutića ide i unutar rubnog motiva vrpce, jedino na koljencu i oni nedostaju. Okrugla pločica na sredini ima ukras u koncentričnim nizovima s iskucanom točkom u sredini ograničenom iskucanim krugom, zatim niz ukucanih trokutića i uz rub niz iskucanih točkica. Najbolje je izveden iskucani ornament, dosta pravilno, ukucani je nešto slabije – trokutići su plitki, negdje se jedva poznaju, bez pravilnog ritma, nesimetrični, što pogotovu vrijedi za urezane motive; crtice nisu potpuno paralelne, kratke su ili preduge, prostor je između njih nejednak, linije, koje ih ograničuju, krivudaju praveći širi ili uži pojas, zarezane su dublje ili pliće. Uz srednji niz na pločici s čunovima vidi se urezana linija nastala griješkom i napuštena.

Fibula br. 1327, T. V, 6; sl. II, 4 potpuno je identična ovoj, razlikuje se jedino, što nema okrugle pločice na sredini luka. Nju međutim nadoknađuje ukras izveden u identičnom obliku na kraju jedne površinske pločice ispod čunova. Neznatna je razlika i u motivima ukrasa. Osnovna je koncepcija ista. Prelomljena je u dva komada preko stepeničastog udubljenja ispred srednjih kuglica. Sačuvan je samo luk. Spiralni mehanizam s iglom i noga nedostaju. Vide se samo tragovi noge i opruge.

Dužina joj je 7,2 cm, duljeg komada 4,8 cm, širina 0,9–2,65 cm. Promjer kuglica 6–7 cm. Težina 16,4 g.

Noga je sačuvana u većem dijelu pravokutnog ležaja (u dužini 1,5 cm). Na kraju je luka nadodana pravokutna pločica (kod prethodne fibule takvu pločicu stvara osnova) spojena jednom zakovicom s debljinom luka, a drugom s trokutastim završetkom površinske pločice. Površinu luka čine dvije pozlaćene srebrne vrpce, koje se sastaju u sredini. Čunovi su kod ove fibule niži, plići i plosnatiji nego kod prethodne s početkom jednako širokim kao cijela prva padina i vrh, dok druga padina prelazi postepeno u šiljak. Cijeli čun sličan je jezičcu. Kod prve su fibule čunovi mnogo širi, a vrh im se približuje krugu, polovina druge padine prelazi im naglo u šiljak. Druga pločica ide ispod početka čunova i prekriva ostalu polovinu luka kao i nabore na osnovi.

Površina dviju pločica ukrašena je tehnikom urezanih linija, izbodenih točkica, s motivima izvedenim iskucavanjem i ukucavanjem. Pločica s čunovima ima uzduž površine nekoliko paralelnih nizova: uz rub i po sredini dvije paralelne urezane linije, koje ograničuju po dva paralelna niza izbodenih točkica. U međuprostorima tih kompozicija po jedan niz tangencijalno spojenih ukucanih kružića s točkom u sredini. I svaki vrh čuna ima po dva takva kružića s točkom, poprečno položena, dok pojedina padina nosi urezani ukras u obliku dviju strelica. Druga pločica ima uz rub isti motiv: dva niza izbodenih točkica (osim preko koljenca) među dvjema linijama, s isto takvim poprečnim nizom preko stepeničastog udubljenja. Prostor od njega do kuglica na sredini ispunjen je s 4 paralelna niza ukucanih istokračnih trokutića. Na kraju, iznad nabora, a ispod čunova pločica ima kružni ukras, koji imitira umetnutu rozetu kod prve fibule, izvedenu koncentričnim krugovima identično prethodnoj fibuli. Ukras je izveden dosta nepravilno, osobito izbodene točkice i urezane linije. Linije su isprekidane, dublje ili pliće, krivudave. Na koljencu se vidi nekoliko pogrešnih poteza. Točkice su više ili manje razmaknute, veće ili manje, idu negdje po liniji, a i izvan nje. Ukucani su kružići dosta simetrični, ali nejednake dubine, a točka nije točno u sredini. Trokutići su pravilni, ali ne potpuno paralelni. Pozlata je vrlo dobro sačuvana. Vrpca je po rubu na dva mjesta okrnjena.

Osim tih dviju fibula postoje u zbirci Arheološkog muzeja u Zadru srednji dijelovi lukova dviju drugih fibula potpuno jednakih ovima po veličini, koncepciji i gradnji do u detalje, pa ih njima i pridružujemo, vjerujući, da su i one imale čunolika izbočenja. T. V, 7, 8; sl. II, 5, 6. Nađene su u Murteru na istoimenom otoku zapadno od Šibenika 1908. g. (inv. br. 1438). Kod bolje sačuvanog fragmenta postoji dio luka od stepeničastog udubljenja do polovine drugog nabora osnovne pločice od legure srebra i bakra s obje kuglice jedne strane i površinska obložna pločica od pozlaćenog srebra u veličini sačuvanog dijela osnove. Rozeta u sredini nije ni ovdje bila posebno umetnuta, već je formirana ukrasnom tehnikom na kraju jedne vrpce, kao kod prethodne cijele fibule. Ispred rozete vide se i ovdje dva ukucana poprečna niza trokutića omeđenih po rubu izbodenim točkicama među dvjema linijama. Rozeta je formirana od 4 koncentrična kruga s točkom u sredini, koja je kao i dva prva kruga iskucana, treći se krug sastoji od niza ukucanih kružića, a obodni od niza iskucanih točaka. S dijela površine otpala je pozlata, a većina točkica vanjskog kruga rozete i jedan iskucani krug su oštećeni. Dimenzije su iste kao kod opisanih fibula (sačuvana dužina 1,8 cm, širina s kuglicom 2,2 cm, promjer kuglica 0,6 cm. Težina 4,4 g).

Kod drugog fragmenta sačuvana su oba nabora s malim dijelom osnovne ploče u njihovu produžetku i s jednom kuglicom sa svake strane luka (između nabora). Od površinske pozlaćene vrpce postoje samo dva fragmenta rozete, koja je pokrivala nabore na sredini: jedan, središte rozete s iskucanom točkom u sredini polovine sačuvanog iskucanog

kruga, drugi je fragment, pričvršćen zakovicom, rub rozete s dijelom kruga od iskucanih točkica. Ovaj je fragment identičan fibuli, koja posebno umeće rozetu. Pozlata je neznatno sačuvana. Dužina je 1,8 cm, širina s kuglicom 2,55 cm. Težina 3,25 g.

Osim ovdje opisanih primjeraka za ovu varijantu fibula nemamo drugih potpunih analogija.

Očito je, da i ove fibule imaju isto porijeklo kao i prvi tip, s kojim ga povezuje opća koncepcija ravnog pločastog luka razvedenog kuglicama i čunolikim izbočenjima. Kod prvog tipa 8 kuglica na krajevima i sredini i 12 čunova po cijelom luku, kod ovog isti broj kuglica, ali samo na sredini i na kraju noge, a 3 čuna na sredini luka. Kuglice su uz to identične kao na drugom primjeru prvog tipa. Imaju jednako stepeničasto spuštenu trećinu luka nastalu zbog upotrebe noge, na kojoj se ona nalazi, pa stvaranja prostora za hvatanje odjeće pri zapinjanju, što je relikt duge noge lučnih fibula. Nabori su reminiscencija na zmijolike fibule, koje su im služile za utor. Ove se fibule razlikuju od prvog tipa ne samo po naborima, već i po građi i smještaju kuglica: ove imaju mjesto na oba kraja po dvije, na jednom sve 4 kuglice, dok su na sredini jednako položene, osim različite građe. Razilaze se i po broju čunova, pa njihovu obliku i smještaju. Kod prve su pričvršćeni svaki na oba kraja, približno simetrično građeni, namijenjeni cijeloj površini luka, s kuglicama na vrhu, a predstavljaju kontinuirani niz; kod ovih fibula prekrivaju sredinu i ograničuju se na isključivo njenu dekoraciju, a drže se samo jednim krajem za vrpcu, iz koje su nastali. Poprimaju figuralne reminiscencije,[18] oblik listova, što govori za njihov kasniji postanak, kao i nedostatak kuglica na vrhu, koje su evocirane ukucanim kružićima, a relikt i redukcija pravih kuglica na prvoj fibuli. Ove se fibule raznolikošću ornamentalnih tehnika približuju ovim predmetima. Kod prve jednostavan urezani motiv, kod ostalih predmeta, iako obični motivi, izvedeni raznim tehnikama. I pozlata govori za mlađe doba, iako ne u većim razmjerima. Ukras je kod prvog tipa izveden mnogo pravilnije, a i motiv podsjeća na iste, samo ne kose, valjda zbog nepravilnosti, crtice među linijama jedne fibule (T. III, 3), ili alternaciju točkica umjesto crtica kod druge (T. V, 6), kakav imamo kod fragmenta naše fibule (T. VI, 9), ili fibule iz Ribnika. Skoro potpuno isti ukras čunova imamo i na fibuli s rozetom (T. I, 8): kružiće s točkom i ureze u obliku strelica, samo tu sredinom ide linija, a strelica ima veći broj. Na toj fibuli postoje i iskucani krugovi s točkom, krug od niza ukucanih trokutića i iskucanih točkica identično kao na rozeti ovih fibula. Ukucane tangencijalno spojene kružiće imamo isto na okrugloj fibuli (T. I, 6). Po formiranju koljenaca i čunova uz ove se dosta vežu dvije iz Beča (T. VII, 21, 22).

[18] Čunolika izbočenja na ovim fibulama po dekoraciji, obliku, a i položaju (na kraju vrpci) vrlo su slična nizu zmijolikih glava na krajevima narukvica iz Trebeništa: na pr. u Spomenik, LXXVI, sl. 14–17; Lj. Popović, Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa, Beograd 1956, T. XII, 26–29.

Ove fibule sigurno predstavljaju parove (2 iz Nina, 2 iz Murtera), koje je svaka osoba posjedovala i upotrebljavala, premda ima minimalnih razlika u detaljima pojedine kao dijela para. Oblikom su potpuno iste. Neznatne razlike postoje u modelaciji čunova, u umetnutoj rozeti, ili ukrasom evociranoj kod druge, izbodenim točkicama mjesto urezanih crtica, postojanju uz rub iznad noge niza ukucanih trokutića kod jedne fibule, koji nedostaju kod druge, što je sve sporednog značaja. Isti je slučaj razlike u detaljima kod para naušnica u Splitu.[19]

b.

U istu grupu pripadaju i fibule bez čunolikih izbočenja, kojima vrpca na sredini luka mjesto čunova pravi svojim krajem visoko koljence, kojim obuhvaća osovinu s kuglicama na kraju, kako smo sličan slučaj vidjeli kod dviju prethodnih fibula, ali na završetku noge, ili dviju iz Zadra formirana iznad opruge, pa ona iz Ravenne. U Arheološkom muzeju u Zadru postoji polovina jedne takve fibule iz Nina (T. VI, 9; sl.III, 7, inv. br. 1474). Zahvaća osnovnu pločicu s jednim cijelim i polovinom drugog nabora, pa jednom kuglicom iz legure srebra i bakra, koja na sačuvanom kraju sužavanjem prelazi u oprugu od tri zavojnice četverokutnog presjeka. Osnova je luka potpuno jednaka kao kod prethodnih dviju fibula. Površinu do nabora prekrivaju uzdužno dvije paralelno položene vrpčaste srebrne pločice s podvinutim krajem iznad opruge, dok se na sadašnjem drugom kraju (sredina fibule) pred naborima koljenasto uzdižu sužujući se i zavraćajući koljencem unatrag, te završavaju trokutastim proširenjem priliježući nad rub prvog nabora. Kuglice kod ove fibule nisu završavale osovinu, već su bile samostalno zavarene uz rub vrha koljenca. Koljence je sačuvano samo na jednoj vrpci, a kuglica isto jedna, dok druga nedostaje kao i koljence s kuglicama druge vrpce. Na sredini, između nabora osnove luka vide se ostaci srebrne rozete s iskucanim krugom i točkom u sredini. Vrpca bez koljenca uz svaki uzdužni rub ima po dva niza izbodenih nepravilno izvedenih i položenih točkica među dvjema paralelnim urezanim linijama. Točkice su izbodene uz liniju ili preko linije. Druga vrpca posjeduje isti motiv izbodenih točkica, ali bez linija, a i to do koljenca.

Dužina 4,1 cm, širina luka 1,65–1,9 cm, kuglicama 2,1 cm. Promjer kuglice na rubu osnove 0,65 cm, kuglice na koljencu 0,3 cm. Težina 8,7 g.

U depou muzeja nađena su dva srebrna koljenca dviju sličnih fibula. Sačuvan je kod oba fragmenta odlomljen na jednoj strani dio površinske vrpce luka, kojim je na sredini pravila koljenasto izbočenje i njim hvatala osovinu s kuglicama na krajevima. Manje koljence (T. VI, 11a, duž. 1 cm, šir. s kuglicom 0,85 cm, težina 1,2 g) nije hvatalo osovinu s kuglicama, već su kuglice, od kojih je sačuvana samo jedna, bile izlivene zajedno s koljencem uz rub njegova vrha. Veće koljence (T. VI, 11b, duž. 1,35 cm, šir. s kuglicama 1,75, promjer kuglica 0,75 cm, težina 6,45 g) drži osovinu s dvije kuglice odozdo zalivenu u obruč.

[19] Rendić, o. c.

Krajevi osovine, koji drže kuglice, zaglavljeni su. Trokutasti kraj vrpce ima tri paralelna udubljenja. Identična udubljenja ima fibula s figurom na T. VI, 12. Postoji usto i srebrna kuglica (promjer 0,85 cm, težina 2,5 g) na šiljku sa zavrnutim krajem i fragmentu srebrne pločice (T. VI, 11c). Ni jednom od zadnja tri fragmenta ne zna se lokalitet, niti su uvedeni u katalog.

U muzeju su postojale i dvije cijele slične fibule među predmetima groba 76 (po nov. kat. gr. 4) iz Nina, ali je grob za vrijeme prošlog rata odnesen u Italiju, a u sklopu ostalog materijala i te fibule. Jednu je od njih publicirao Galli (T. III.) 1940. Za drugu posjedujemo samo crtež u katalogu (T. VI., 13).

Galli donosi i kratak opis publicirane fibule, ali dosta površan.[20] Iskopao je Abramić 1911. g. (inv. br. 1212, po novijem kat. 2843).[21] Po snimci u Gallija teško se može dati detaljan opis. Srećom se u fototeci muzeja nalazi ploča s reprodukcijom te fibule. Na njoj se može bolje vidjeti konstrukcija, a i snimljena je, dok je bila cijela (na Gallijevoj snimci okrnjen je vrh noge, a privjesak na mjestu lijevog uha nedostaje) T. VI, 12. Može se vidjeti, da je potpuno identična pločastim fibulama, posebno prethodnom fragmentu s koljencima. Razlikuje se samo u detaljima. Osnova luka potpuno je jednako konstruirana, samo što pravi tri nabora, a analogno tome po rubu sa svake strane uz nabore po tri kuglice. Dio osnove od opruge do nabora prekriven je s tri pločice. Na donjoj, koja prekriva širinu luka, vide se uzdužno po sredini dva paralelna niza izbodenih točkica i jedan takav uz poprečni rub, poput križa. Nju prekrivaju dvije uske vrpce, koje odmah iza početka divergiraju, a na kraju naglim sužavanjem prelaze u koljenca i njima drže osovine s kuglicama. Ukrašene su na početku i kraju paralelnim udubljenjima, a uz uzdužni rub dvjema plićim udubljenim linijama, kojih je međuprostor ispunjen nepravilnim ubodima. Ta konstrukcija pričvršćena je zakovicama. I površina iznad noge do kuglice na sredini prekrivena je identičnom vrpcom, nešto većom, koja je istovetno i ukrašena, samo ubodi dobivaju oblik poprečnih paralelnih crtica. I ona se na kraju uzdiže u koljenca, kojim prihvaća osovinu s kuglicama, a svojim krajem naliježe na druge dvije jednake kuglice, koje su vjerojatno nataknute na šiljke, kojima je završavala noga fibule. Na sredini ove pločice, kao i u središtu fibule postoje dvije rozete. Udubljenim radijalnim brazdama i krivudavim rubom evociraju rozete listove. Osim rozete nabore osnove luka na sredini ne pokriva ništa drugo. Galli kaže, da je fibula »frammentaria«. Po njegovoj snimci se vidi, da joj nedostaje jedna kuglica na središnjem rubu i kolience s kuglicama iznad noge, što je na staroj reprodukciji sve sačuvano (T.

[20] Galli, str. 187.

[21] Grob je sadržavao predmete: brončane fragmente pojasa, 3 srebrne ranolatenske fibule lokalnog tipa, 2 srebrne certosa fibule s tri kuglasta odebljanja na luku, 2 pločaste srebrne fibule (jedna s privjescima), srebrni kolut s privjescima, srebrni prsten, 2 srebrne narukvice, novac Metaponta; up. Galli, str. 188.

VI, 12). Da li je noga cijela, nemoguće je utvrditi, ali po sačuvanoj igli može se konstatirati, da je bila formirana kao kod opisanih fibula »a losanga incurvata« (Galli). Preko jednog koluta o fibuli visi privjesak u obliku ženske maske, koji nosi o vratu prsten, a na njemu elipsasti privjesak. Polovina takvog koluta vidi se o ušici na mjestu lijevog uha, koji na snimci kod Gallija nedostaje. Fibula je srebrna, po Galliju duga 86 mm, a po katalogu 150 mm.

Druga fibula iz istoga groba potpuno je identična ovoj, ali se o njoj može kazati mnogo manje, jer je crtež u katalogu (in. br. 1211, po novom 2842) samo skica, međutim jedini dokument. T. VI, 13. Ona je isto srebrna, duga po katalogu 83 mm, po Galliju 55 mm. Razlikuje se od publicirane, što nema rozete na sredini luka. Pitanje je, da li ju je uopće imala, ili je naknadno nestala. Nema sumnje, da su bile po svemu istovetne i predstavljale par. Po postojećem stanju ne može se zaključiti, što joj nedostaje i nije jasno, zašto je Galli (str. 188) naziva »frammento di fibula«.

U fototeci muzeja nalazi se stara ploča s prikazom nekoliko predmeta identičnih onima u grobu 76. Nemoguće je utvrditi, da li svi ti predmeti pripadaju tome grobu (neki potpuno odgovaraju). Među njima je reproducirana i jedna pločasta fibula ovog tipa s koljencem (T. VI, 14). Potpuno je identična kao 4 takve fibule iz groba 80 (T. VII, 16–19), ali bez koljenca. Duga je prema priloženom mjerilu 6,2 cm. Detaljima se razlikuje od prethodnih fibula. Opći je oblik istovetan, samo ova na sredini luka ima, umjesto tri, dva nabora, pa po rubu sa svake strane po dvije kuglice. Mjesto dvije vrpce od opruge do nabora, s koljencima ima jednu, koja drži osovinu s dvije kuglice. Koljence iznad noge ove fibule se ne vidi. Neki je dodatak, izgleda, postojao, ali se ne može identificirati. Na kraju noge imaju tri kuglice, ali montirane kao kod fibule groba 80, da se kraj noge račva u tri šiljka, na kojima nosi te kuglice.

Po detaljima naša polovina fibule (da li je druga polovina bila istovetna, ne može se zaključiti) više se približuje fibuli iz Ribnika (Ribnik, str. 105–106, T. II, 1) nego ovima iz groba 76, premda su sva četiri primjerka idejno potpuno identična. I ona je nađena u spomenutoj ostavi. Osnovna srebrna pločica luka potpuno je jednako građena, a i kompletna fibula u cijelosti je dimenzionirana kao naša. Dvije obložne pozlaćene pločice od opruge do nabora identično su konstruirane i ukrašene. Na jednoj vrpci primjećuje se uz ubode trag urezane linije, a na kraju iznad opruge dio takvog poprečnog niza, što kod naše, kao i rebra na koljencu, nedostaje. Druga polovina od nabora do kraja luka – noge prekrivena je jednom pločicom, koja iznad stepeničastog udubljenja pravi koljence sa iskucanim rebrom na sredini. Vjerojatno je i druga polovina naše fibule, koja nedostaje, bila tako uobličena. Po uzdužnom rubu pločica ima po dva niza izbodenih točkica među dvjema urezanim linijama, a paralelno, do unutrašnjosti, treći niz poprečno položenih ukucanih crtica poput izduženih trokutića sličnih našima na opisanim

fibulama. Sa strane zakovice, između kuglica na sredini luka ima po jedan ukucani kružić s točkom u sredini. Nabori na sredini luka nisu prekriveni. Da li je tu postojala rozeta, po snimci i opisu Klemenca nemoguće je utvrditi. Ukras je nepravilno izveden, identično našem fragmentu. Urezi i ubodi izvedeni su identičnim sredstvom, što govori za apsolutno isto porijeklo i radionicu obiju fibula. Dužina odgovarajućeg dijela jednaka je našem: oko 4 cm (cijela 8,8 cm). Interesantno je zapaziti, da je i fibula iz Ribnika prelomljena na istom mjestu, kao ninska. Po Klemencu joj nedostaje noga (ne kaže, kako je izgledala, ali sigurno kao i kod ostalih) i igla.

Svi predstavnici ove varijante imaju specifičnosti, koje ih međusobno povezuju, ili dvije i dvije, a i diferencije, koje ih minimalno udaljuju, osobito par iz groba 76 u Ninu, nasuprot fragmentu iz Nina i ribničkoj. Sve skupa opet imaju zajedničke karakteristike, koje ih povezuju s ostalim tipovima ovdje opisanih pločastih fibula. Sve imaju koljenca s kuglicama na kraju vrpci, što ih spaja u posebnu varijantu, osim opće zajedničke koncepcije. Nabori na sredini luka povezuju ih sa svima pločastim fibulama, koje sadržavaju zmijolike karakteristike. K njima se približuju i po rozetama, izbodenom ukrasu, ukucanim trokutićima i uopće iskucanim i urezanim motivima. S njima ih povezuju i koljenca, koja su potpuno istog principa, kao na prvoj varijanti, samo ondje jedino na kraju luka iznad noge. Po tome im se najviše približuje fibula iz Ribnika, kod koje, osim koljenca s kuglicama, postoji i petljasto koljence na mjestu stepenastog sniženja dijela luka s nogom. Klemenc tvrdi pri opisu (str. 106), da je i to koljence nosilo osovinu s kuglicama. Identični motivi prilagođuju se i apliciraju raznim položajima s istom svrhom. U jednom slučaju koljenca obogaćuju ukras završetka noge, drugi put središte luka. Po općem obliku, pločastom luku, oblaganju osnovne ploče luka, kuglicama po rubu i principu njihova smještaja, nižem dijelu luka s nogom prema stepeničasto uzdignutom višem ostalom dijelu poprimaju zajednički karakter pločaste fibule uopće. Međusobne diferencije su u broju kuglica: par iz Nina ima po 3 nabora i 6 kuglica na rubu središta, a svaka je imala i na kraju noge po 4 kuglice, osim 4 na koljencima iznad opruge, dok ribnička i fragment iz Nina imaju po 4 na središtu uz 4 na petljama, pa 2 nabora. Par se iz Nina razlikuje od druge dvije i po modelaciji forme kao i nekim detaljima: ima dvije rozete, iako jednostavne, djelomično različite ukrasne motive, kao i završetak luka (noge). Koljenca s vrpcama iznad opruge formirana su identično kod svih. Fragment iz Nina po sačuvanom dijelu u svemu se podudara s odnosnim dijelom ribničke. Dva koljenca nepoznatog porijekla razlikuju se tehničkom izvedbom: kod jednog je osovina s kuglicama zalivena uz koljenca, dok drugo nema osovine, već su kuglice izlivene zajedno s njime. Fibula nepoznatog porijekla (T. VI, 14) djelomično se razlikuje od jednih i drugih: ima dva nabora, ali jedno koljence, dok se po završetku noge razlikuje od svih i više se približuje većini fibula iduće varijante.

c.

Ostaju nam fibule pločastog tipa sa zmijolikim svojstvima, ali bez čunolikih i koljenastih izbočenja. Njih ćemo sumirati kao posebnu grupu i treću varijantu. S opisanim varijantama povezuje ih opći oblik, nabori na središtu luka, pa kuglice po rubu. Sada ih muzej u Zadru ne posjeduje ni jednu, jer su odnesene sa spomenutim materijalom u Italiju, ali je jedna publicirana,[22] dok su u muzejskom katalogu označene još 4, koje se vide reproducirane na jednoj ploči iz fototeke muzeja (T. VII, 16–19). Zbog istovetne forme s ostalima, pa zajedničkog porijekla spomenut ćemo i njih. Nađene su u Asseriju u grobu 80 (po nov. kat. gr. 1) 1911. g. pri iskapanju Abramića.[23]

Publicirana je fibula obješena o iglu velike (duga 210 mm) srebrne ranolatenske fibule lokalnog tipa zajedno s jednom narukvicom oko polovine omotane žicom s alternacijom valovitog meandra. Galli je samo spominje i naziva privjeskom, a to je međutim fibula, samo upotrebljena kao privjesak.[24] Dužina nije poznata, ali zahvata približno trećinu fibule, na kojoj visi. U principu je građena kao i opisane varijante. Napravljena je od srebra. Ima oblik ostalih zmijoliko-pločastih fibula, samo na sredini pravi tri valovita nabora, a između njih sa svake strane rubom po tri kuglice. Ne može se uočiti nikakav ukras, niti oblaganje osnove luka, koje, čini se, ovdje nije postojalo, kao ni kod druge 4 fibule (T. VII, 16–19). Fibula je cijela sačuvana (T. VII, 15b).[25] Nogu formira rubom s jedne strane, koji se zavraća prema dolje i pravi ležaj za iglu, kao kod svih lučnih fibula s dugom nogom. Kraj noge se rašlja u 3 šiljka, na koje su nataknute kuglice, a krajevi zatim zavraćeni. Slično su montirane i kuglice sa strane na luku, samo su krajevi šiljaka zakovani. Fibula je po obliku i konstrukciji potpuno identična kao i ostale 4 fibule iz ovog groba, samo što one sve imaju po dva nabora i analogno 4 kuglice na sredini luka, umjesto tri nabora i 6 kuglica. Kuglice su jednako postavljene i kod prethodne fibule na T. VI, 14.

I ostale su četiri fibule od srebra (inv. br. 1286–1289, T. VII, 16–19). Dužine im iznose (po kat.) 4,7 cm, 4,6 cm, 4,3 cm, 4 cm. Sve su 4 potpuno identično građene, od jednog dijela, kao prethodna fibula, samo ove imaju po dva nabora na sredini i po 4 kuglice na rubu. Sve su fibule potpuno sačuvane, osim jedne, kojoj nedostaju dvije kuglice s kraja noge. Ove su fibule ukrašene graviranjem, samo se ne može

[22] Galli, T. I, 2; kod nas T. VII, 15.

[23] Grob je sadržavao predmete od srebra: 4 ranolatenske fibule s privjescima, 8 certosa fibula posebnog tipa s privjescima, 4 pločaste fibule, 2 narukvice, 1 prsten, 1 kolut s privjescima, 1 privjesak, različite fragmente brončanih fibula. Cijeli sadržaj groba vidi se na snimci ormara u Velenti, Il Museo nazionale di Zara, Roma 1932, str. 44.

[24] Galli, str. 186: »... un pendaglio vuoto di lamina (per profumi?) segnato col n. 2831.« (po novom kat., dok po starom ima i fibula i privjesci br. 1276).

[25] Tu snimku stražnje strane fibule donosi Franzi Tulia, Nel Museo di Zara, Il primato artistico italiano. Rivista di tutte le arti, IV, N. 2, Milano 1922, sl. na str. 21. Identična snimka u fototeci muzeja u Zadru.

uočiti, da li sve, ali vjerojatno, i to istim motivom. Trokutasti dio luka od opruge do nabora na sredini ima uzdužno uz rub i posredini luka po jednu urezanu cik-cak liniju. Druga padina luka od početka noge do nabora ima motiv (uočljiv samo na jednoj fibuli) od dviju urezanih cik-cak linija, kao i prva, koje od početka noge divergiraju k prvim kuglicama na sredini luka.

Identična fibula kao ove četiri postoji u Kunsthistorisches Museumu u Beču[25a] (inv. br. VII *A* 167). T. VII, 20. Nađena je u okolici Rijeke 1856. g. Nedostaje joj na kraju noge jedna kuglica. Ukrašena je urezima složenim u »riblju kost«. Trokutasti dio luka od opruge do nabora ima po rubu i sredini takav motiv, dok na drugoj padini ide samo uz rub.

Kod ovih fibula postoji jedna interesantnost. One nisu potpuno pločaste, već čine prijelaz od običnih lučnih, konkretno zmijolikih fibula s dugom nogom, k pločastima. To nam je ujedno glavni ključ za rješavanje geneze pločastih fibula. Vrh je luka samo malo splošten, ali potpuno identičan luku na klasičnom tipu zmijolike fibule. Ovdje se samo krakovi valovitih udubljenja dodiruju, a i kuglice su drukčije konstruirane. Idejno međutim imaju prauzor u prvim zmijolikim fibulama. One su samo varijanta zmijolikih. I ove varijante pločasto-zmijolikih fibula ovdje opisanih samo su dalja razrada zmijolikih fibula i veće ili manje udaljavanje od praoblika zmijolike. Točno ovakav oblik pločaste zmijolike fibule moramo tražiti u vremenu njihova postanka i stupnju razvitka zmijolike fibule u tom kulturno-historijskom periodu. Analitički bi to značilo, da su ove pločaste fibule nastale u doba, kad se prva zmijolika fibula degenerirala i stvarala varijante nastale analognim pozajmljivanjem pojedinih elemenata od drugih tipova fibule. Varijante zmijolike fibule, koje su služile kao uzor našima, već su primile oprugu i dugu nogu. Roščići prave varijante zmijolikih su degenerirali i pretvaraju se u kuglice, čiji broj varira prema količini valovitih udubljenja. U svakom slučaju ove 4 fibule predstavljaju pravu degeneraciju zmijolike fibule i prvu fazu, odnosno najjednostavniji oblik pločaste fibule sa zmijolikim karakteristikama. Idući stupanj razvoja predstavlja ona s jednim koljencem (T. VI, 14), a iz nje su se razvile sve ostale. Kronološki, s obzirom samo na tipologiju, one su nastale, kad su već postojali svi tipovi fibula s dugom nogom, pa i certosa fibula. Noga ovih fibula nije ništa drugo, nego kopija noge certosa fibule. Jednom riječju ove su fibule, a daljim razvojem sve ostale pločaste zmijolike fibule, sinkretistički tip nastao na temelju zmijolike i eventualno lučne s dugom nogom (a due bottoni i certosa) i to u jednoj novoj tehnici u latenu, koja je iskoristila stare tradicije.

Slična tendencija razvoja javlja se u Italiji, u fazi, kad je petlje na luku zmijolike fibule zamijenila jednostavna udubina-nabor, poput

[25a] Sacken-Kenner, Die Sammlungen des k. k. Münz- und Antiken-Cabinetes, Wien 1866, str. 339, br. 156.

sedla, a rubovi na dva nastala vrha luka ili cijela dužina rubova luka fibule dobivaju kuglice.[25b]

Prvi tip ovdje opisanih pravih pločastih fibula nastao je analogno tome, ali ne iskorišćujući elemente zmijolikih fibula.

Fibula, koja služi kao privjesak, po svojih 6 kuglica na sredini i tri nabora u mnogome se približuje paru fibula iz Nina (T. VI, 12, 13) osobito onoj bez središnje rozete, a i po konturi luka jednaka je njima, apstrahirajući pojedinosti, kao i ostale 4 fibule. Najbliža analogija svim fibulama ove varijante, pogotovu onima na T. VII, 16–19, jest fibula s jednim koljencem prethodne varijante (T. VI, 14), koja ima nogu konstruiranu potpuno kao ove, pa čini direktan prijelaz od ove varijante na prethodnu. Ona bi općenito više pripadala ovoj varijanti. Osim identične noge svih 5 imaju istovetno građene nabore i kuglice na luku kao i jednak broj.

Na kraju ovog tipa moramo spomenuti još jedan primjerak, koji se čuva u Arheološkom muzeju Istre u Puli, a potječe iz zbirke u Osoru (otok Cres).[26] T. VI, 10. Uzimam je u obzir na ovom mjestu jer ne posjeduje ni koljenasta ni čunolika izbočenja, premda nema naročite veze s ovom varijantom. Tipu sa zmijolikim karakteristikama pripada zbog iste osnove luka s dva valovita nabora. Po općoj konturi luka, izuzevši nabore, više se približuje pločastoj fibuli prvog tipa, osobito po dimenzijama, pa širem završetku luka iznad noge, gdje na kutevima dobiva dvije kuglice kao na prvoj fibuli. Površina je osnove luka (osim nabora) obložena od nabora do opruge s dvije (sada), a druga strana s jednom pločicom, dok je na kraju između osnove i ove pločice umetnuta pločica u obliku kružnog odsječka, koja kutevima prelazi u žicu i s njom drži, zavraćajući se, kuglice, od kojih je jedna sačuvana. Na dijelu od opruge do nabora bile su prvotno tri pločice uzdužno položene. Jedna u obliku slova T ležala je po sredini luka. Prazan je prostor sa svake strane uzdužnog duljeg kraka bio prekrit sa po jednom pločicom. Sada postoji samo polovina. Ukrašene su urezanim i iskucanim ornamentom: pločica iznad noge ima pri kraju iskucanu žensku glavu okrenutu prema sredini, a od nje do nabora ukrašena je paralelnim uzdužnim nizovima, po sredini urezani motiv riblje kosti ograničen dvjema paralelnim linijama (produžuje se i na drugu stranu luka uzduž duljeg kraka slova »T«). Uporedo s ovim motivom sa svake strane pločice teku iskucani simetrični nizovi poprečnih paralelnih crtica, a uz njih niz točkica. Uz rub pločice isti motiv samo suprotni raspored: točkice i do kraja crtice. Pločica unutar krakova slova T, na drugoj strani ima isti ukras kao polovina pločice sa ženskom glavom. Obje pločice između krakova morale su praviti isti motiv kao na suprotnoj strani. Po ukrasu, koji se

[25b] Up. Montelius, Civ. prim. It. sept., T. XVII, 250, XX, 271, 279–281; Not. sc. II, 1878., T. V, 10; Not. sc. 1928., str. 236, sl. 4f; ili bolje: Marshall, Catalogue of Jewellery, T. XIX, 1376 a, b.

[26] Usmena obavijest dir. muzeja prof. B. Bačića. Iskopao je sigurno Bolmarsić u XIX. stoljeću.

sastoji od geometrijskih motiva izvedenih urezivanjem i iskucavanjem, pa likovnog motiva, i po obliku predstavlja sinkretistički tip triju tipova, koje smo mogli ovdje utvrditi; potpuno pločastog prvog tipa, drugog sa zmijolikom karakterizacijom, pa pločasti tip s likovnim svojstvima (naša okrugla fibula).

Postoji još jedna pločasta fibula iz Krka, koja se sada nalazi u Beču.[27]

Zajedničke su karakteristike svih opisanih fibula osim pločaste koncepcije, ukrasa i tehničke izvedbe u prvom redu kuglice. Prvi tip ih ima 8, četiri položene uz rub na sredini i četiri na kutevima. Kod prve fibule su formirane od praznih srebrnih polukuglica i ispunjene olovom (4 takve posebne kuglice donosi Klemenc, T. II, 31), dok su kod ostalih fibula pune i u jednom komadu. Prva varijanta drugog tipa ima ih isto 8: na sredini također 4, a ostale 4 na kraju iznad noge. Druga varijanta drugog tipa ima po 4 kuglice uz rub luka na sredini i po četiri na luku prihvaćene koljencima, ili po 4 uz rub na sredini luka, 2 na koljencu i 3 na kraju iznad noge, pa treća mogućnost 6 po rubu na sredini i 4 na kraju iznad noge, a 4 na koljencima. Dispozicija je uglavnom ista, samo se radi o neznatnim varijabilnostima. Treća varijanta drugog tipa ima četiri ili šest kuglica uz rub na sredini luka i po tri na kraju iznad noge, dok fibula iz Pule ima na sredini četiri i dvije na kutevima do noge.

Kuglice imamo na raznim tipovima fibula, osobito na tipu »a tre bottoni«, zatim već spomenutim grčkim i njihovim derivatima (napomena 15), ali s našima imaju veze samo kao ideja kuglica i tipološki se nimalo ne približuju ovim fibulama. Bliža idejna srodnost postoji samo kod kuglica na nekim etrurskim predmetima, gdje su nanizane po rubovima.[28] Tehnički i formalno naše su potpuno identične etrurskim kuglicama, ali im je različita primjena.

Potrebno je na kraju osvrnuti se na tumačenje postanka pločastih fibula, koje je dao Klemenc (On uopće ne diferencira prave pločaste, od pločastih sa zmijolikim elementima). Njegovo je tumačenje do danas jedino (publicirao je predmete i iznio mišljenje u o. c., 1935. g.). U najnovije doba pozabavio se pločastim fibulama Z. Vinski, ali mi njegovi rezultati nisu poznati. Njegova radnja o tome upravo se nalazi u štampi (Archaelogia iugoslavica II), a dosada mi rukopis nije bio dostupan. Ostaje mišljenje Klemenca. On kaže, promatrajući pločastu fibulu iz Prozora, »kako je jednostavna peschiera kopča promijenjena u plosnatu fibulu time, što je njezin luk stisnut među ploče i prekrit kao

[27] Usmena obavijest dr. Z. Vinskog, koji ju je obradio i izići će u Archaeologia iugoslavica II (u štampi). Bačić mi je rekao, da i ova vjerojatno potječe s Osora, jer ju je imao Bolmarsić, koji se premjestio iz Osora u Krk. (Da je sobom ponio i neke predmete, potvrđuje i Marchesetti u Not. sc. 1924., str. 141). Na obavijestima obojici najtoplije zahvaljujem.

[28] Ducati, T. 147, sl. 380 naušnice s konca V. st. i dalje, T. 221, sl. 541, T. 252, sl. 614, T. 253, sl. 616.

željvinim oklopom« (str. 114). »Ova kopča urešena je bobicama pa nazrijevam u tome utjecaj fibula, koje su nađene zajedno s njom, a to su tako zvane fibule »a tre bottoni« (ibid. str. 115). Idejno i formalno ovoj se tvrdnji ne može prigovoriti. Ali nas ova činjenica sama za sebe teško može zadovoljiti, s obzirom na direktno oblikovanje pločastih fibula. U svakom slučaju moraju postojati međustupnjevi i po obliku i tehnici, koji znače nešto novo i preuzimanje kovinarskih dostignuća klasičnog svijeta. Teško da je put bio ovako direktan i jednostavan prijelaz od peschiera i a tre bottoni fibula na ove komplicirane. Težnja za pločastim oblikom ovog prastarog ukrasnog objekta bila je u klasičnoj umjetnosti već ostvarena u obliku raznih atipičnih (u akademskom smislu) fibula i broševa. Ta se idejna težnja zajedno s novim tehničkim tekovinama širila posvuda, kud je dospio dah grčke kulture.

On kaže dalje: »Prvi stepen pokazuje nam spomenuti prozorski komad«. (Ibid.). Posredne stupnjeve ne traži, već dozvoljava direktan postanak, što se teško može opravdati. Iz prozorskog tipa on izvodi dalje sve varijante pločastih fibula. Ako kod prozorske fibule osnovu luka čini potpuni oblik luka peschiera fibule, znači, da je njen postanak uslovljen kompleksnim elementima (što je i on sam prije rekao). Ovdje moramo konkretno tražiti oblik fibule, koja je zadržala idejne forme peschiera fibule u doba nastajanja pločastih fibula, pod utjecajem kojih su se bar djelomično one formirale. Kod Liburna je lako pronaći. Imamo je u obliku spiralno-naočarastih fibula, koje su u osnovi prave peschiera fibule s proširenim vrpčastim lukom, paralelnim s iglom. Diskovi su ovdje samo dodaci i ukrasni element. Možemo reći, da su to prve »pločaste« fibule kod Liburna. Spiralno-naočarastih fibula s takvom konstrukcijom nemamo kod Japoda, pa nam je i to jedan od elemenata, da porijeklo pločastih fibula tražimo kod Liburna. Osim toga ova prozorska fibula ne može biti prvi razvojni stupanj. Prvo zbog toga, što je ona već potpuno formirana, osim što je zadržala arhajski element oblikovanja osnove luka, i drugo, što potpuno identičnu površinu luka imamo uobličenu kod jedne fibule iz Ribnika i ninske (T. II, 1). Kod posljednje dvije nema traga arhaike, jer je kod njih ulogu osnove luka preuzela ploča, koja drži s donje strane osnovu luka prozorske fibule. Jednom riječju, kod prozorske fibule arhajski je element više slučajno zadržan. Ako bi tu fibulu uzeli u obzir u kronološkom pogledu, vremenski razmak između te tri fibule je vrlo malen ili nikakav. U razvojnom pogledu, teško je opravdati njenu ulogu kao pratipa pločastih fibula, pogotovu što je površina, koja je presudna, kod sve tri spomenute fibule identična (ove se tri jedino mogu komparirati). One bi mogle biti paralelne u razvojnom pogledu s trećim stupnjem zmijolikopločastih.

Iz prozorske Klemenc izvodi (ibid.) kao drugi stepen pločastih fibula, ne spomenutu prvu pločastu iz Ribnika, nego drugu, koju sam ja svrstao u drugu varijantu drugog tipa pločasto-zmijolikih fibula. Teško je shvatiti njegovu sistematizaciju, ali vjerojatno zbog toga, što je krivo

protumačio postanak i oblik prve ribničke fibule. Ni jedno ni drugo se ne može prihvatiti. Najprije, što ta fibula, njegov drugi stepen, ima s prozorskom samo idejnu vezu i što je njen postanak uvjetovan drugim elementima nego postanak prozorske i treće, što je fibula iz Ribnika potpuno identična prozorskoj, kako smo vidjeli, osim većeg ili manjeg razvoja u osnovi luka. Ako bi se uopće te fibule sistematizirale, mogla bi samo ova doći u obzir kao drugi i zadnji stepen prema prozorskoj, dok se njegov drugi stepen uopće ne može komparirati. Fibula – njegov drugi stepen – razvila se kao i naše pločasto-zmijolike, jer je identična njima, na temelju zmijolikih fibula. On međutim pritom uzima u obzir samo promjenu osnove luka od prozorske do ove ribničke fibule.

Za ribničke fibule on kaže, da »Po svojoj su konstrukciji oba tipa tako različita, da možemo govoriti o dvjema varijantama drugog stepena«. Kako smo vidjeli, to ne stoji. On je to postigao time, što krivo tumači pravu pločastu fibulu, kako smo djelomično vidjeli i pri govoru o prvom tipu fibula.

Tumačeći genezu i svrhu prave pločaste fibule iz Ribnika Klemenc govori, kako je njen pločasti oblik smetao funkciji fibule: da je zbog toga teško mogla primiti i držati odijelo. Tome da se pomoglo time, što je jedan dio luka niži od drugog u formi stepenice (str. 116). A dalje iznosi doslovno: »To je međutim sve premalo, pa je umetnut između nožice i glavice stremen, koji može obuhvatiti veći komad tkanine ili nabora od odijela, kroz koje je provučena igla. Kod ribničkog komada je veza između glavice i nožice sastavljena od tri paralelna komada, od kojih su svi samo djelomično sačuvani. Ova kopča je dakle fibula na stremen (Bügelfibel) sastavljena od pločica (Plattenfibel)« (ibid.). Kako smo vidjeli, niži, stepeničasti dio kod pločastih fibula je ustvari noga, koja je relikt dugih nogu lučnih fibula, a ujedno su zadržale time praktičnu namjenu, da se može igla, kad se fibula upotrebi, zakopčati. Pri opisu smo već mogli vidjeti, da oblik ove ribničke fibule i njegova rekonstrukcija uopće ne stoje, jer su u biti promašeni. Fibula nema nikakvog stremena, a pogotovu tri, niti ovi stremeni spajaju glavicu i nožicu. To su jednostavno oblučasta čunolika izbočenja, koja su služila kao ukras luka fibule. Prema tome ne radi se ni o kakvoj Bügelfibel. On je dalje uspoređuje, na temelju toga, sa fibulama iz Seelanda i Jüttlanda s jedne strane (str. 116 i nap. 1), pa inkrustiranim fibulama iz Vinice i Prozora. Pošto je pogrešno njegovo formalno tumačenje, promašene su potpuno i komparacije. Fibule iz Seelanda i Jüttlanda (Salin, Die altgermanische Tierornamentik, Stockholm 1904, sl. 104 i 105) odgovaraju potpuno njegovu suponiranom obliku, koji on pridaje ovoj ribničkoj fibuli, naime, imaju stremen, koji spaja ravnu pločastu nožicu i glavicu. One su potpuno slične »gotskim« fibulama. Formalno se uopće ne dodiruju s ribničkom fibulom. Dekorativni elementi nemaju s time veze i uslovljeni su sasvim drugim uzrocima, a mogu biti više ili manje slični, jer su geometrijski, a da ne igraju nikakvu ulogu. Niti inkrustirane fibule iz Vinice i Prozora (Ribnik, str. 116 do 117) nemaju

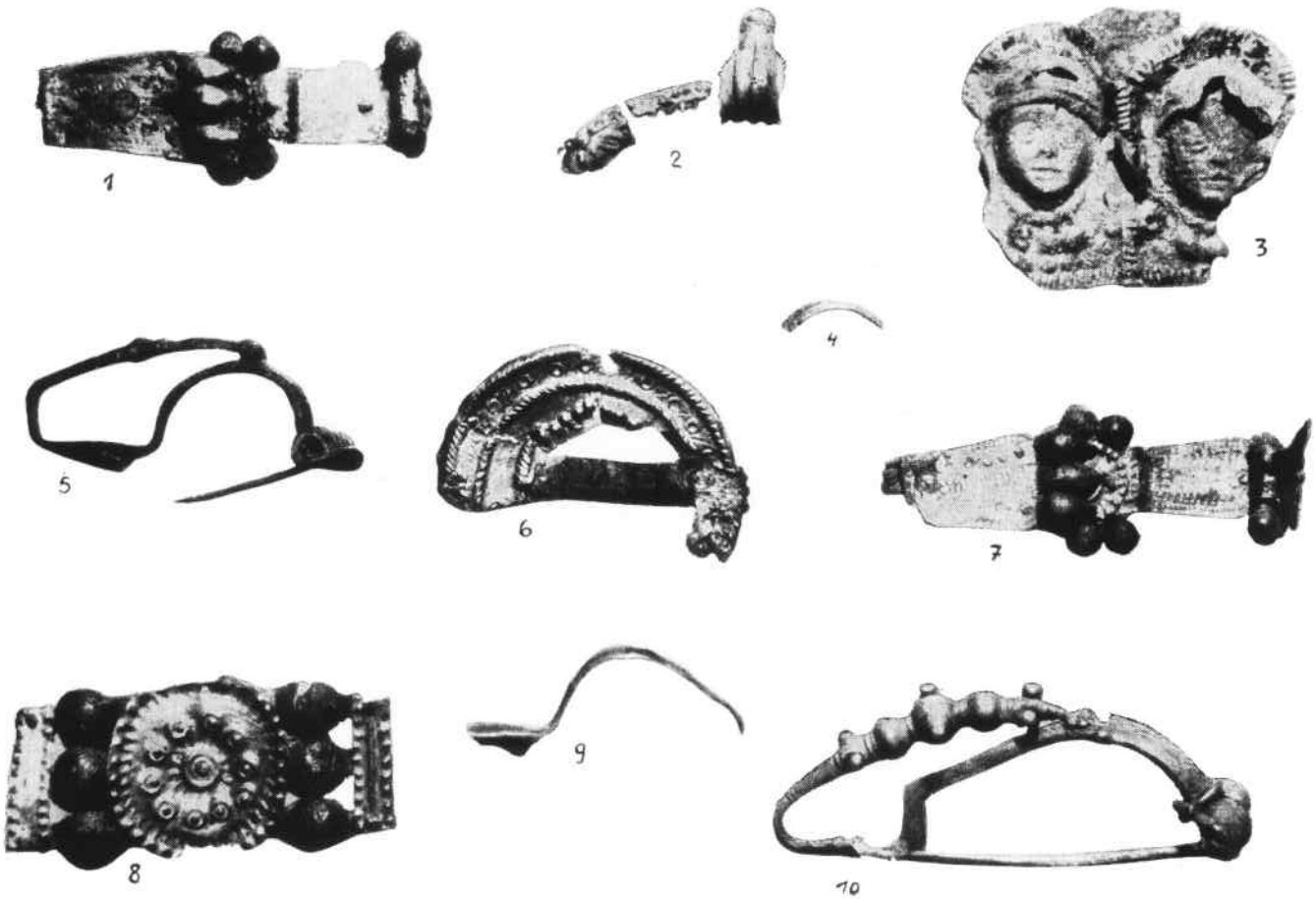

T. I: Predmeti iz Nina, grob 82.

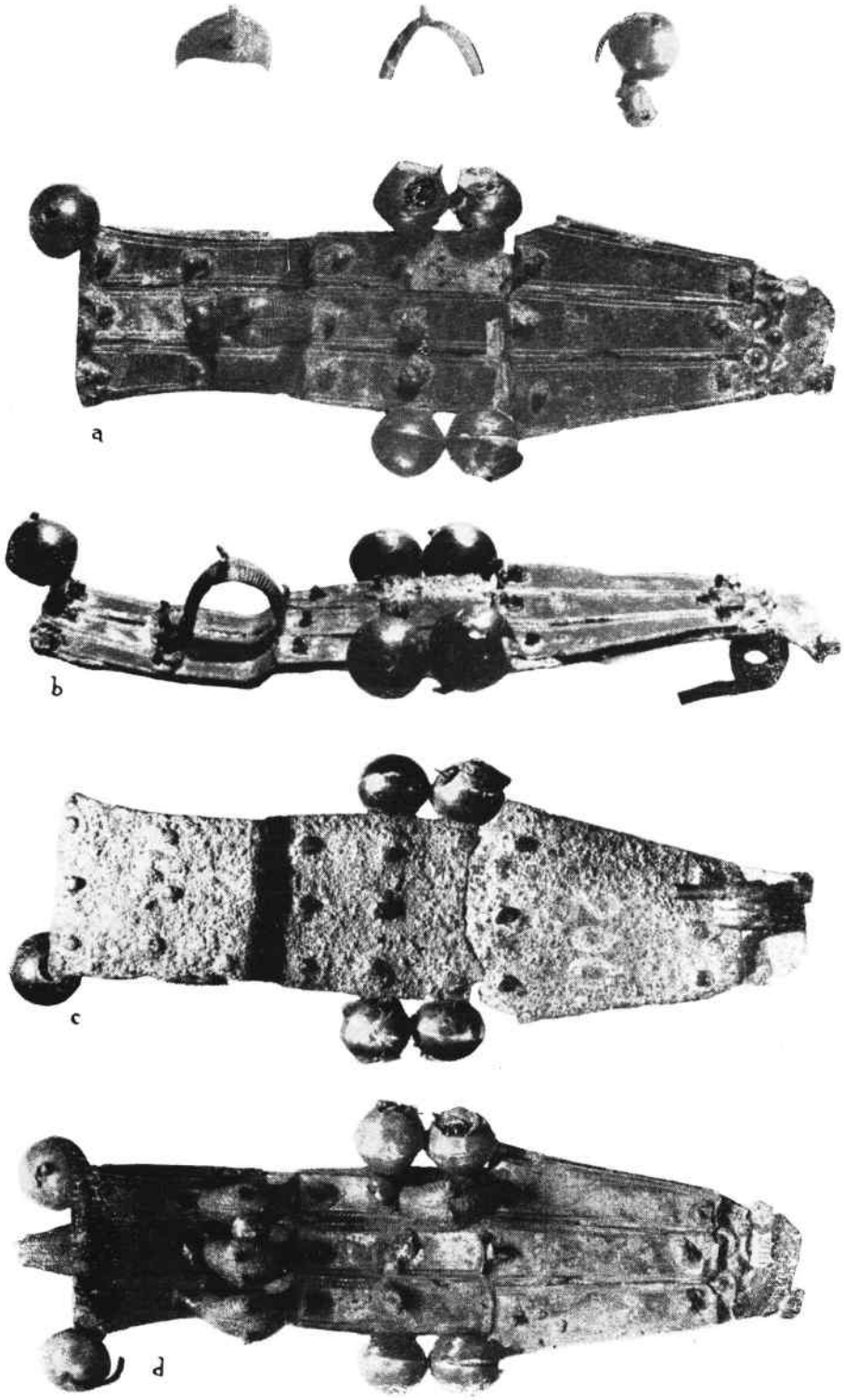

T. II, 1a – d: Pločasta fibula, Nin.

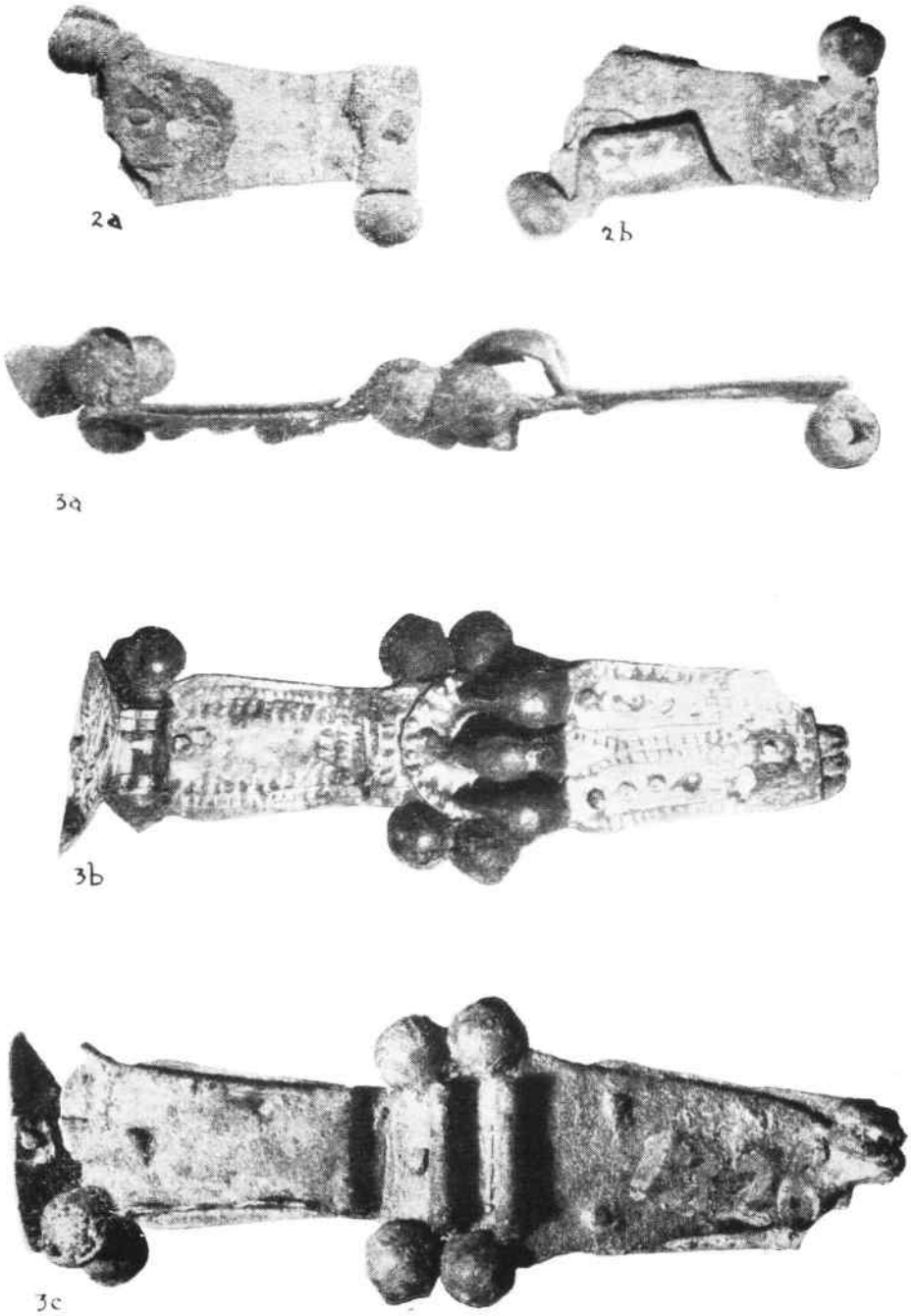

T. III: Pločaste fibule. 2a, b. Nin; 3a – c. Nin gr. 82.

T. IV: 4a – d, 5a, b, Nin, gr. 82; 6 nepoznato nalazište.

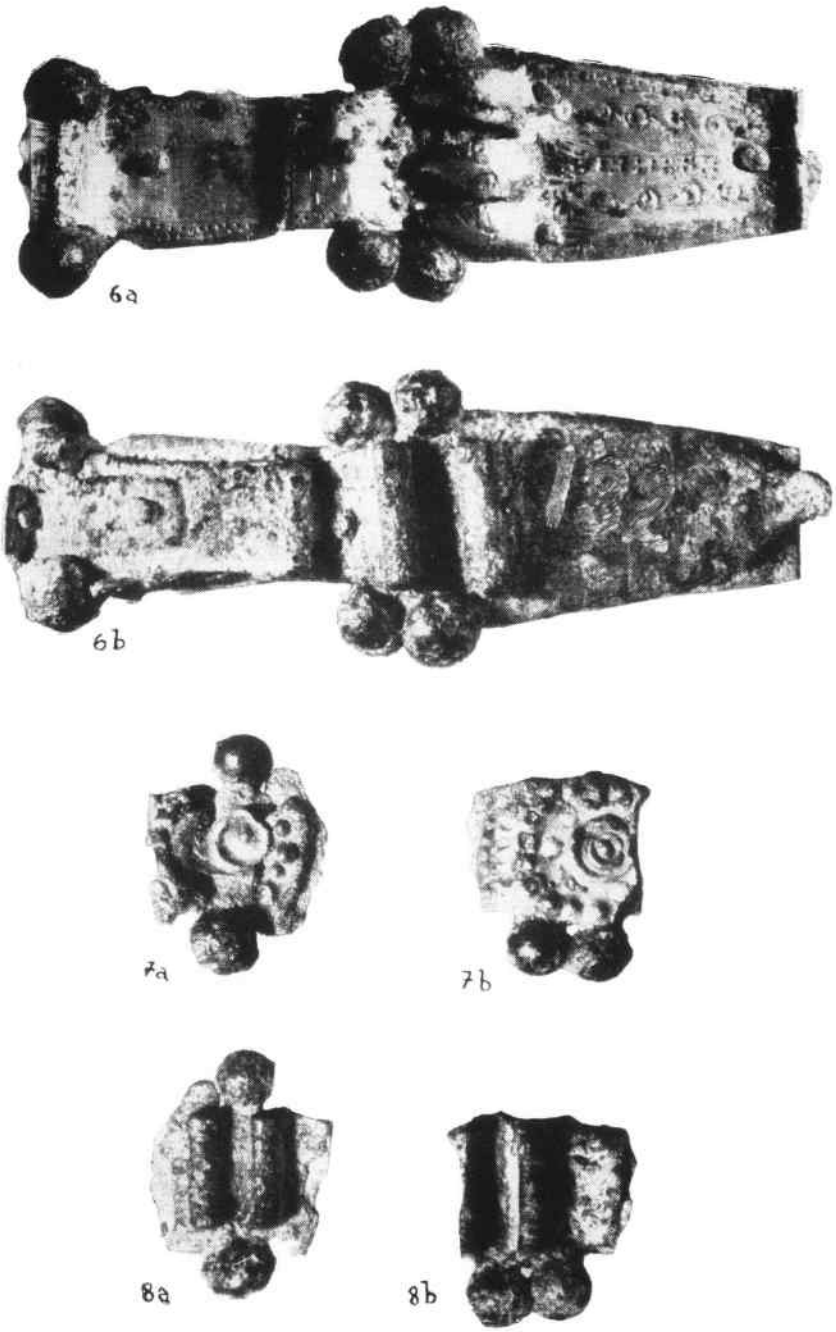

T. V: Pločaste fibule. 6a, b Nin. grob 82: 7 i 8a, b Murter.

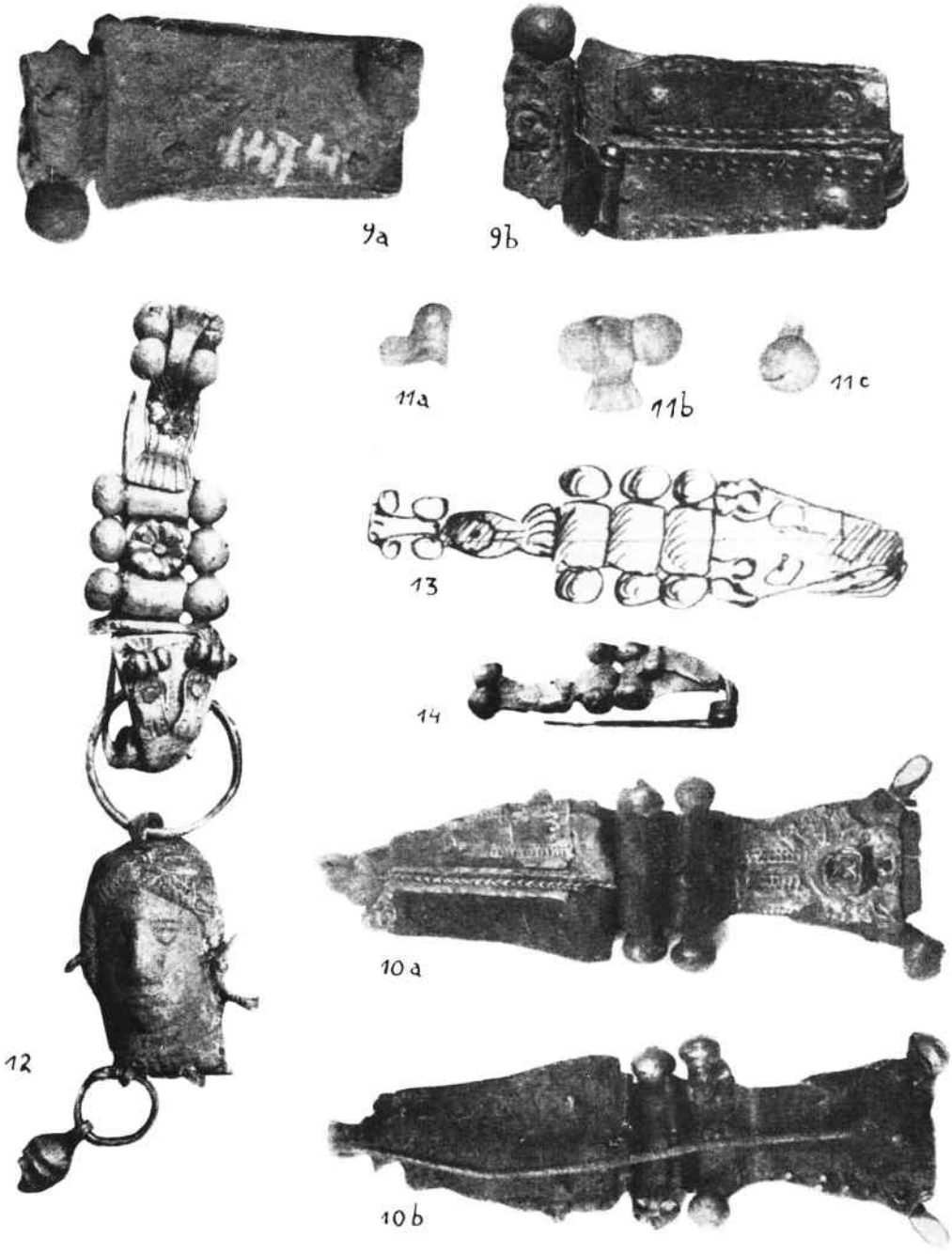

T. VI: Pločaste fibule. 9a, b, 12, 13 Nin; 11a–c, 14 nepoznato nalazište; 10 a, b Osor.

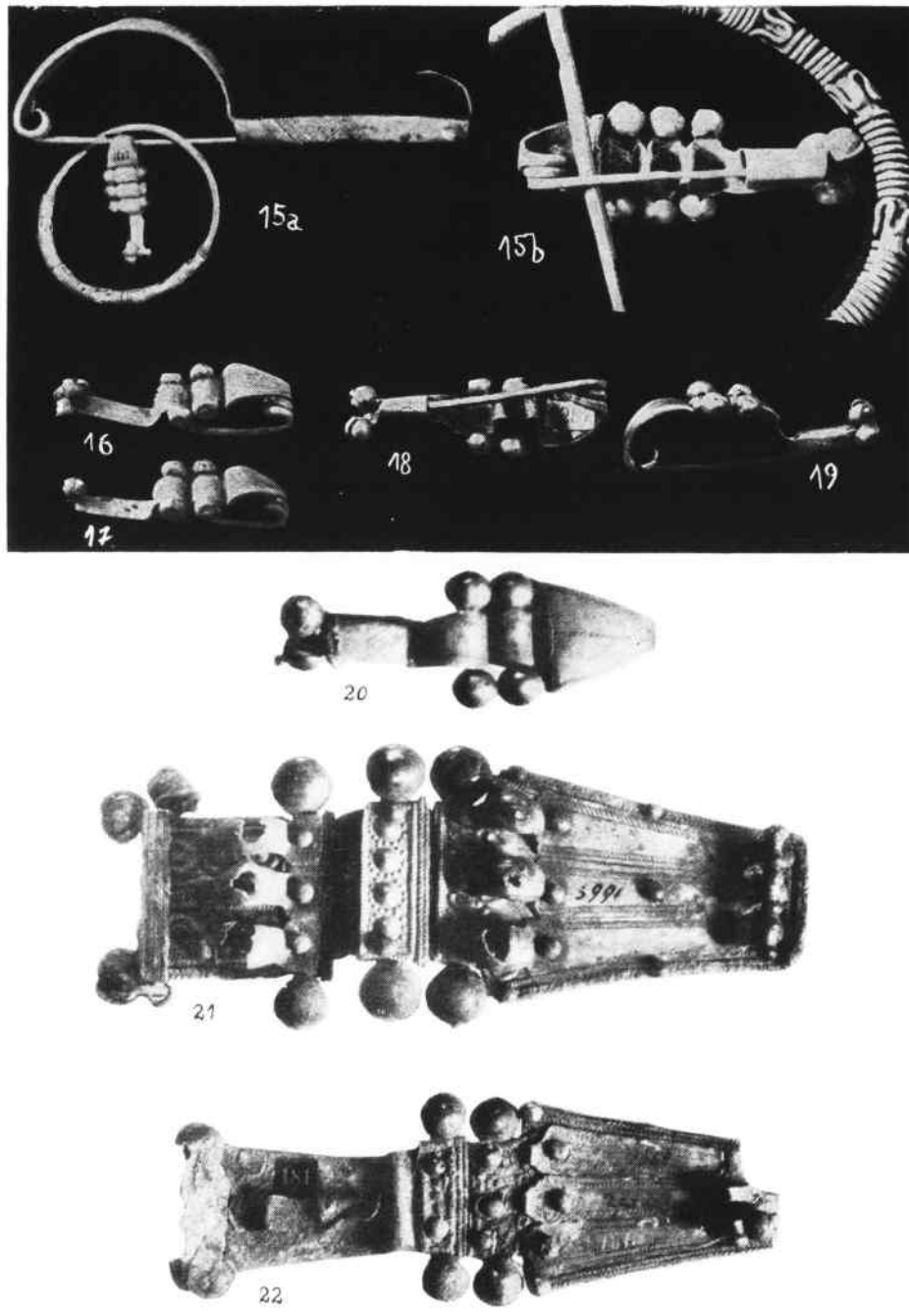

T. VII: Pločaste fibule. 15a. b – 19 Podgrađe (Asseria), grob 80; 20 okolica Rijeke (Kunsthistorisches Museum Beč); 21, 22 Zadar (Kunsthist. Museum Beč).

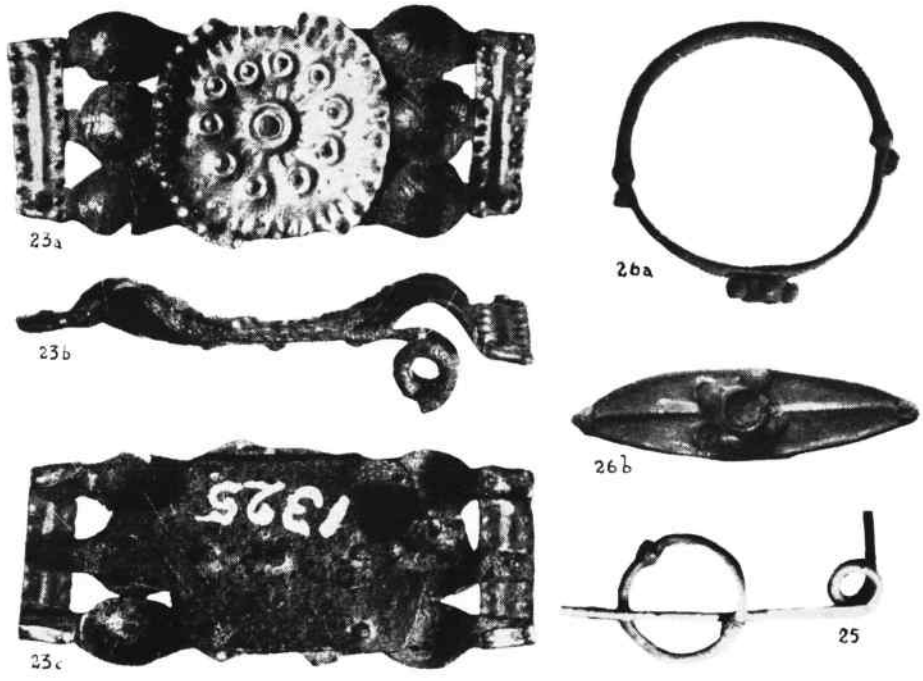

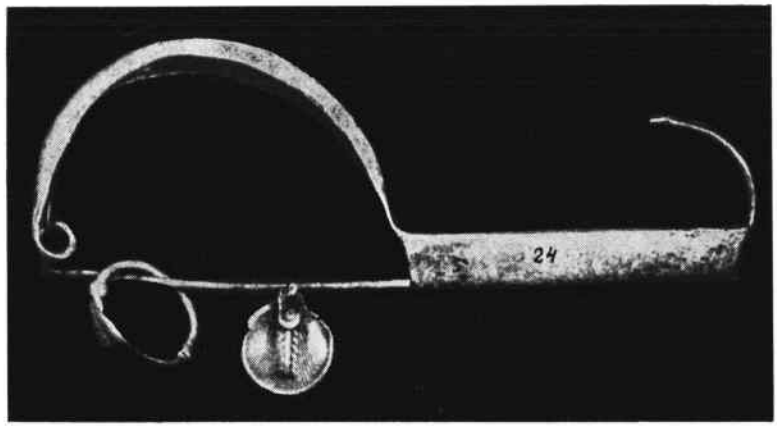

T. VIII: 23a – c, 24 Nin; 25 nepoznato nalazište; 26a, b, Medvidje

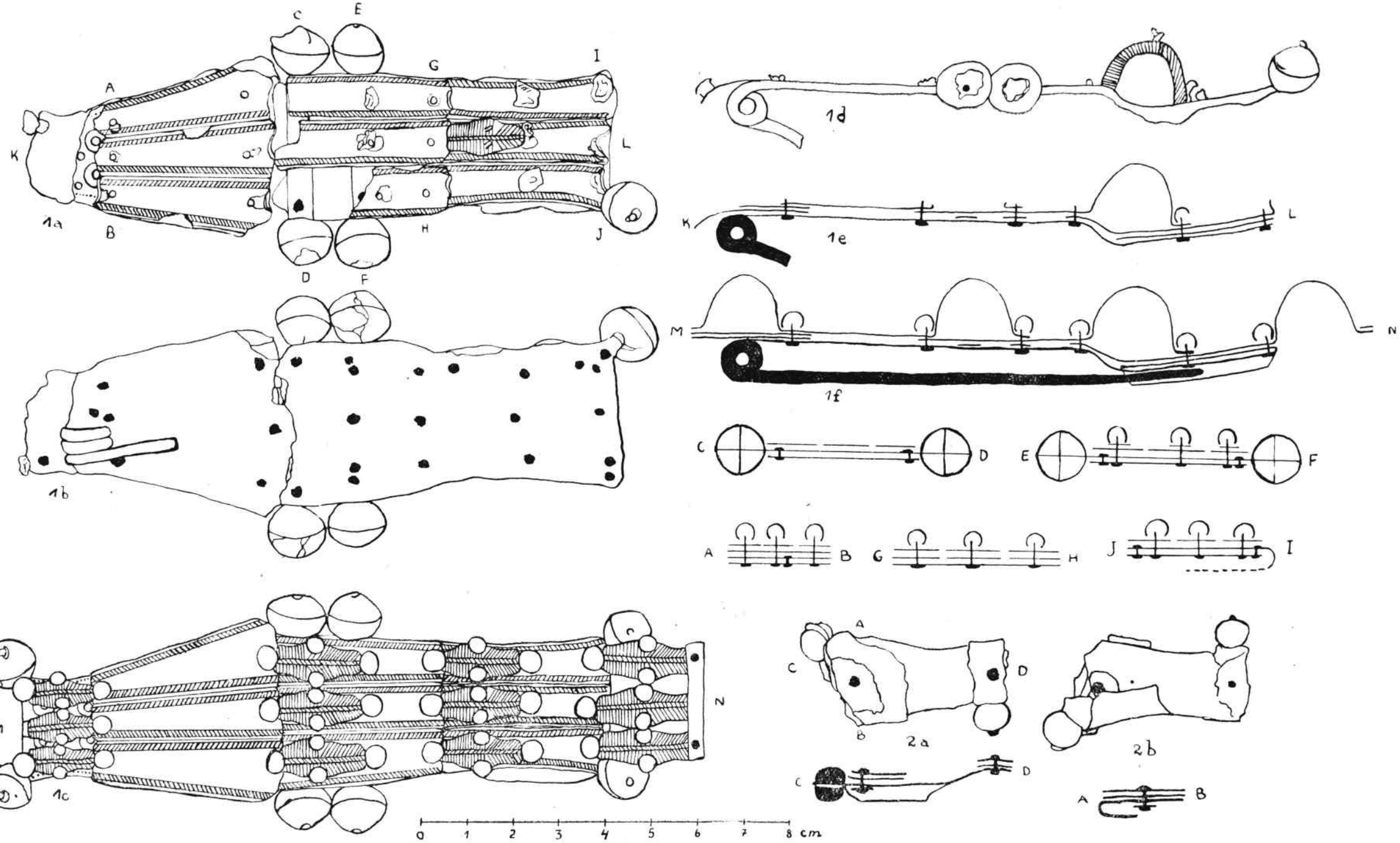

Sl. 1. 1a–f, 2a, b: Pločaste fibule iz Nina

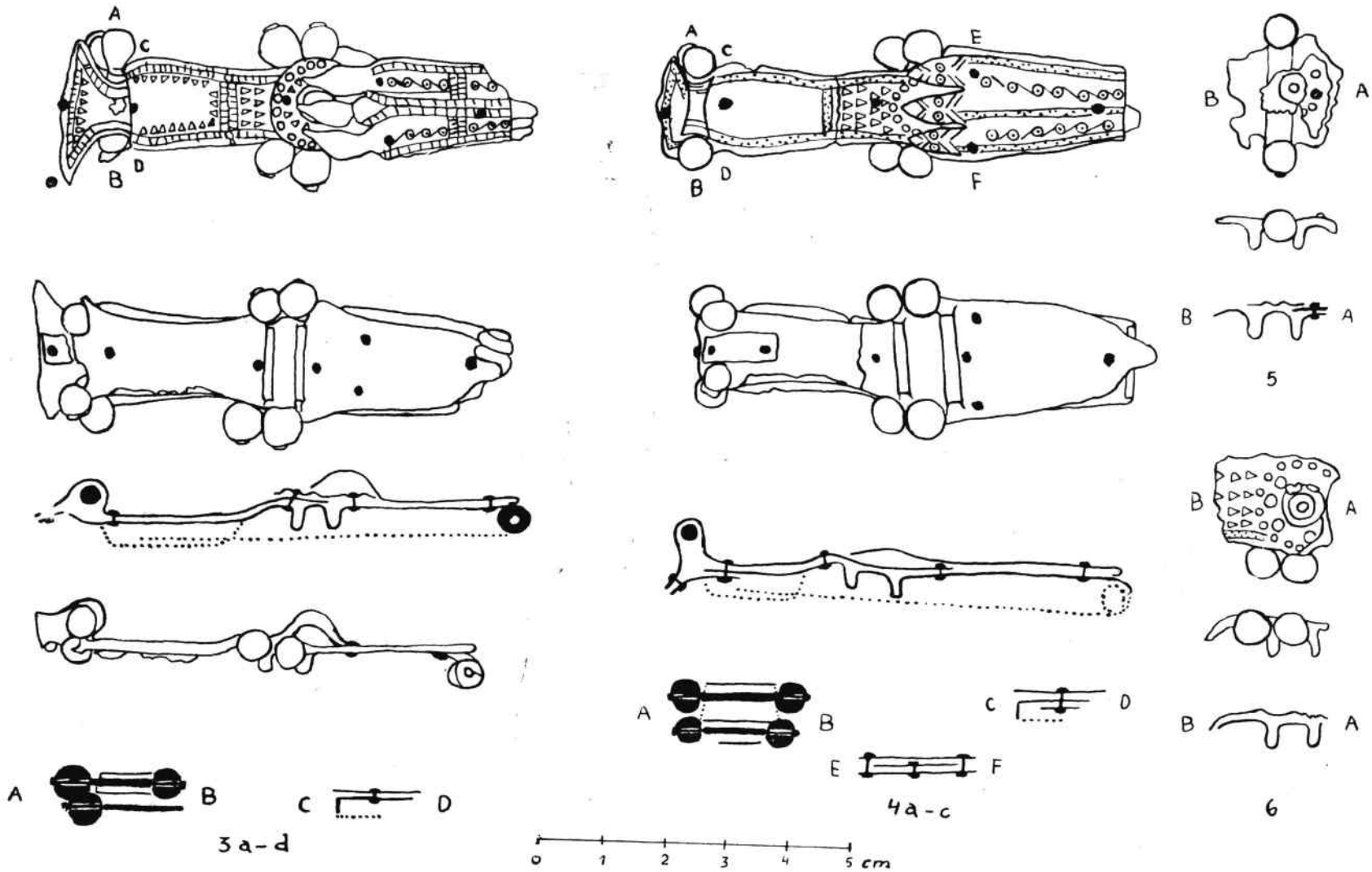

Sl. II, 3a – d, 4a – c: Fibule iz Nina, 5, 6: iz Murtera

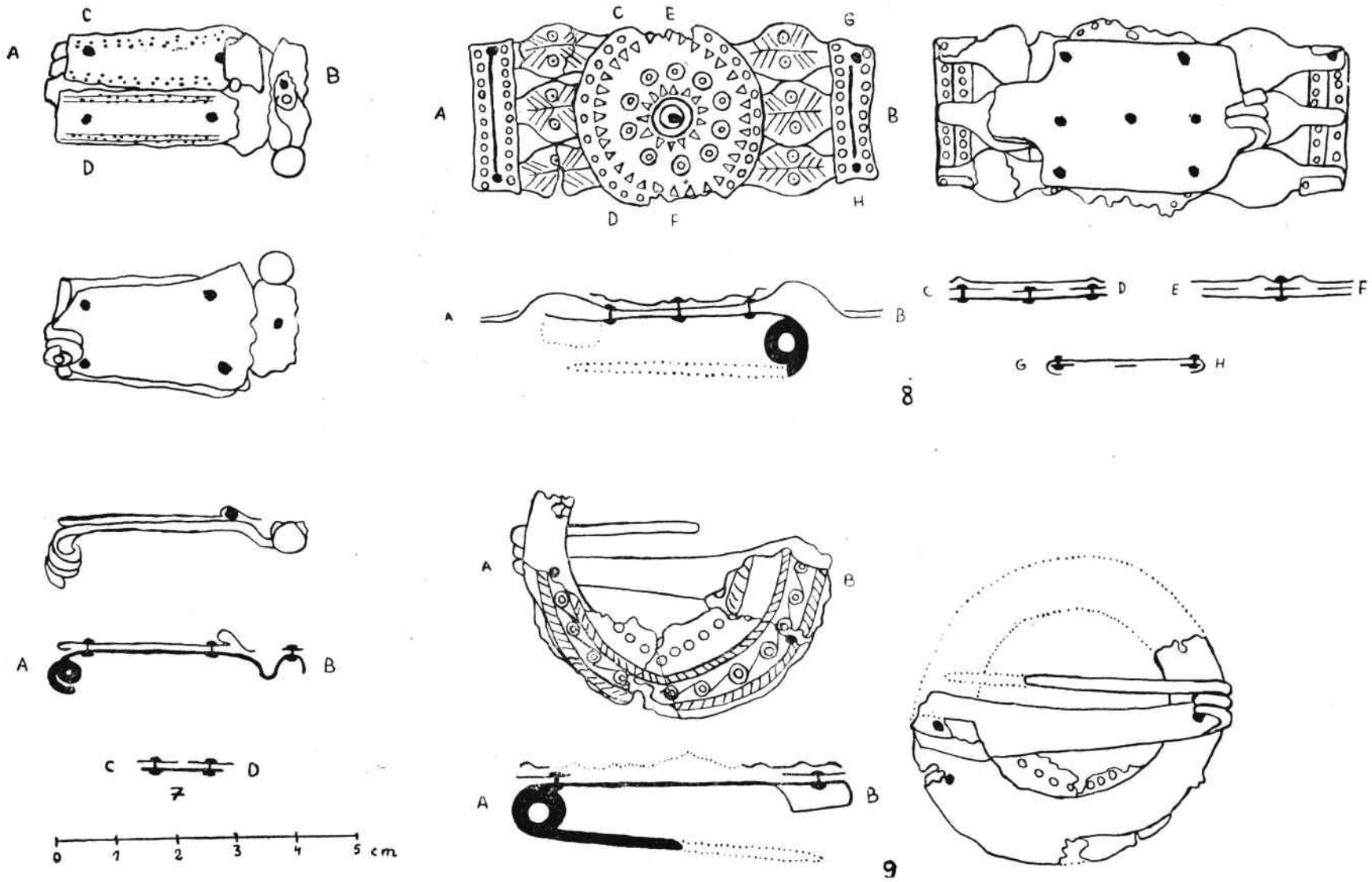

Sl. III. 7, 8, 9a, b: Fibule iz Nina

nikakva dodira s ribničkom. Sve te komparacije stavlja Klemenc u treći stupanj razvoja pločastih fibula (njegova razvojna šema na str. 117). Zbog svega toga ne stoji ni dalja razrada toga problema, koju Klemenc iznosi na str. 122: »Praktična je potreba dovela do forme, kakvu ima komad br. 2 (to je ribnička pločasta fibula). Moguće je, da su komadi ovog tipa trgovinom našli put u sjeverne baltičke krajeve već u doba Kristova rođenja. Svakako pokazuju spomenute fibule jüttlandska i seelandska napadnu sličnost sa našim komadima«. Nijedna od ovih tvrdnji uz navedene dokaze ne može se održati.

Na str. 117 on kaže: »Obadvije fibule produkt su domaćeg kujundžijskog zanata i pokazuju elemente grčko-ilirsko-keltske umjetnosti. Kod njih prevladavaju još prva dva, te predstavljaju posebni sjeverobalkanski tip ...« Nejasni su ovdje samo keltski elementi. I na drugom mjestu on točno zastupa domaću proizvodnju publiciranih predmeta (str. 122).

Kao što se vidi, potrebno je pod pritiskom činjenica drukčije gledati na japodske pločaste fibule. Jedna iz Ribnika predstavlja pravu pločastu fibulu, kao i ona iz Prozora, moj prvi tip, nastale idejno od fibula s dugom nogom, a konkretno kombinacijom fibula a tre bottoni i spiralno naočarastih liburnskog tipa (u prvom redu). Druga iz Ribnika identična je liburnskim druge varijante drugog tipa s karakteristikama zmijolikih fibula, koje su nastale kombinacijom zmijolikih fibula i fibula s dugom nogom. Tako kod Japoda imamo samo dva različita tipa pločastih fibula.

3.

Pločaste fibule s figuralnim tendencama. T. VIII, 23, sl. III, 8. Ima oblik pravokutnika. Pripada grupi opisanih fibula i po pločastom luku, kao i detaljima konstrukcije. Po čunolikim izbočenjima, rozeti i ukrasu uopće približuju se u mnogome prvom tipu, a osobito drugom. Od njih se razlikuje posebnom koncepcijom pojedinih ukrasnih motiva luka i pravilnom pravokutnom osnovnom formom. Iako je i ovdje ukras podređen i prilagođen linijama i obliku osnove, opaža se već neka digresija prema samostalnosti, premda je još daleko od nje. Kod svih opisanih fibula ukras tendira prema longitudinalnom neograničenom nizanju, osobito kod prvog tipa u potpunosti, dok se kod drugog osjeća neka centralna koncentracija oko središta. Kod ove fibule emancipacija je na najvišem nivou. Premda je formalno ukras prilagođen pravokutnom principu osnove, on je u biti centralno koncipiran (što će se najviše odraziti kod iduće fibule s likovnim prikazom, T. I, 6). Toj koncepciji podređen je cijeli ornamentalni splet, koji pokriva luk. Centar je rozeta, a čunolika je izbočenja samo okružuju, što podsjeća na listove kao sastavni dio cvijeta podređen striktnoj simetriji. To, dakako, ovdje možemo tek naslutiti i uočiti samo kao prodor, jer je slobodan izraz sputan strogim geometrijskim okovima, koji se osjećaju od opće konture do

detalja, konstrukcije i ukrasa. U potpunom organskom obliku vidjet ćemo je iza oslobođenja tih okova u fibuli s živim cvijetom i šest listova identične koncepcije iz doba Rimljana.[29] Zbog toga smo ovoj fibuli i pripisali figuralni karakter. Premda je to po općoj liniji razvoja najnapredniji objekt od dosadašnjih, teško je možemo mnogo iskorišćivati pri datiranju. Nađena je u istom, 82 grobu s fibulama prve varijante drugog tipa, pa spomenutom okruglom (T. I).[30]

Sastoji se od osnovne ploče, a na njoj zakovicama pričvršćene tri uzdužno položene vrpce, na kraju uobličene čunolikim izbočenjima, koja okružuju na sredini položenu okruglu pločicu-rozetu.

Dužina fibule 6,7 cm, promjer rozete i ujedno širina 3,35 cm. Težina 16,4 g.

Osnovu čini srebrna (ne potpuno čista) pravokutna ravna ploča sa zaobljenim kraćim stranama. Sredinom jedne uže strane prelazi u oprugu od dvije zavojnice iz okrugle žice, pa iglu, koja nedostaje. Suprotnom stranom prelazi u četverokutni jezičak (1,1 cm × 1,1) sada malo gore podignut, koji je jednom svojom uzdužnom stranom pravio nogu, sačuvan samo trag, po istom principu kao kod prethodnih fibula.

Srebrne se obložne vrpce na krajevima iznad noge s jedne i opruge s druge strane čunoliko izbočuju i proširuju praveći po niz od tri simetrična čuna. Njihovi su krajevi prekriveni poprečno položenom vrpcom od pozlaćenog srebra, koja je zakovicom spojena samo sa dva prostrana čuna, a zatim krajevima podvinuta, dok je završetak srednjeg čuna sa svake strane luka samo zavaren uz vrpcu. (Pretpostavljam, da su jednako bila učvršćena i tri čuna na kraju noge prve pločaste fibule). Sredinu luka između čunova prekriva okrugla pločica od tankog srebrnog lima, sa zakovicom u središtu povezana s osnovom.

Uzdužnom sredinom čunova ide urezana linija, od koje se do ruba na svakoj padini pružaju po tri paralelne kose crtice okrenute prema dolje u obliku riblje kosti. Na vrhu čunova sa svake strane linije postoji plitko ukucani kružić s točkom u sredini, isti motiv kao na čunovima druge varijante. Pozlaćene vrpce na užim stranama luka iznad krajeva čunolikih izbočenja i rozeta u sredini ukrašene su iskucanim i ukucanim motivima. Svaka vrpca ima uzdužno sredinom iskucano rebro, a uz rub po liniju od iskucanih točkica. Rozeta je ornamentirana koncentričnim krugovima od iskucanih krugova, ukucanih trokutića i iskucanih točaka. Ukras je dosta pravilno izveden, osobito iskucani motivi, samo su trokutići iskrivljeno razmješteni, ali potpuno iste veličine, ukucani jednim trokutastim predmetom.

[29] Reinecke, Dict. II, s. v. Fibula, str. 1104, sl. 2975. Potpuno sličnom fibulom samo s deset listova zakopčan je dijadem na liku mladog Ramzesa II. (1300.–1230. g. pr. n. e.): up. Hadaczek, Der Ohrschmuck der Griechen und Etrusker 1903., sl. 2, str. 5.

[30] Vidi nap. 17.

Rozeta je po rubu mjestimično okrnjena. Dva krajnja čuna iznad noge su prelomljena (jedan na dva mjesta). Nedostaje noga i igla fibule.

Čunolika izbočenja su formirana po istom principu kao kod fibule prvog tipa, osobito kao prvi niz vrpci te fibule iznad opruge, koje prave čunove na oba kraja. Jednako su i pričvršćeni. Identično su građeni i na fibulama drugog tipa, od kraja obložne vrpce, ali je kod ovih završetak čunova slobodan i šiljast. Na ovoj se fibuli čunovi po obliku razlikuju ponešto od drugih: imaju, kao uopće, čunolik oblik, ali su mnogo širi od ostalih, približuju se polovini šuplje kugle.

Kod prvog smo tipa vidjeli dvanaest čunolikih izbočenja položenih kontinuirano u nizu, pričvršćenih na oba kraja, ne potpuno simetrično građeni. Zadnji red na kraju noge morao je biti jednako učvršćen, kao i kod ove fibule. Jedna iz Zadra ima 6 čunova. Kod drugog tipa imamo po 3 čuna, koji sadržavaju ulogu centralnog dekorativnog elementa, pričvršćeni na jednom kraju, a najmanje simetrični. Kod ove fibule šest čunova imaju ulogu perifernog definiranja fibule i dekoriranja centralne rozete. Nasuprot prethodnim potpuno su simetrično formirani pojedinačno, kao i prva tri prema druga tri. I čunovi kao i ostali elementi povezuju ove predmete u jednu cjelinu. Svi su čunovi spojeni s osnovom luka zakovicama. Kod prvog su tipa zamijenjene čavlićima, koji na kraju nose polukuglice. Srednji čunovi kod ove fibule na kraju su samo zalemljeni uz vrpcu, kao i srednji na kraju fibule iznad opruge prvog tipa.

Potpunih analogija nisam mogao pronaći, osim sličnosti u spomenutoj rimskoj i egipatskoj fibuli.

(Nastavak slijedi u narednoj knjizi ove serije IJAZ-a)

Kratice:

Arh. vest.	– Arheološki vestnik, Ljubljana.
Dict.	– Daremberg–Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines.
Ducati	– P. Ducati, Storia dell'arte etrusca, Firenze 1927.
Glasnik	– Glasnik skopskog naučnog društva, Skopje.
GZMBH	– Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini; Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo.
Galli	– E. Galli, Fibule argentee liburniche nel museo di Zara, Bull. di paletnologia italiana, N. S. IV, 1940.
Manuel	– Cagnat-Chapot, Manuel d'archéologie romaine.
Not. sc.	– Notizie degli scavi di antichità.
Spomenik	– Spomenik srpske kraljevske akademije.
Reinach	– S. Reinach, Répertoire de la statuaire grecque et romaine.
Rendić	– D. Rendić-Miočević, Srebrne naušnice nepoznatih japodskih radionica u splitskom Arheološkom muzeju, Arheološki vestnik IV/2, 1953.

Ribnik	– J. Klemenc, Ostava u Ličkom Ribniku, Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva, N. S. XVI, 1935.
Roscher	– Roscher, Lexikon d. griech. u. röm. Mytologie.
V. h. a. d.	– Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb.
VAHD	– Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split.
WMBH	– Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, Wien.